

В. К. Козюба

ЛІТОПИСНА СІТОМЛЯ В КИЄВІ
(ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ)

*«Чи виратує се оповідане історичний
характер річки Ситомлі,
сим разом уявленої дець у самім Києві, не далеко
пізнійшої церкви св. Софії, не беру ся рішати.
Нехай говорять кийські топографи»*

Іван ФРАНКО

Статтю присвячено проблемі локалізації літописної Ситомлі біля Києва. Проаналізовано свідчення письмових джерел. На їх базі виділено характеристики топоніму, які використано при розгляді різних версій локації об'єкту. На основі історичних, археологічних і картографічних джерел автор прийшов до висновку, що найбільш вірогідним місцем розташування Ситомлі є частина Оболоні, яка лежала на північ від Подолу, а саме район Йорданського струмка з фундаментами церкви XI ст. біля його витоку і Йорданське озеро.

Ключові слова: Ситомля, літопис, Поділ, болоння, церква Св. Іоанна.

Серед багатьох питань, пов'язаних із історичною топографією давнього Києва та його околиць, особно стоїть проблема локалізації Ситомлі — річки, яка тричі згадується у давньоруських літописах у зв'язку із подіями XI—XII ст. Її розташування викликало різні думки у дослідників, які запропонували майже десяток варіантів можливого розміщення Ситомлі; це свідчить про складність теми. Можливо, саме тому пошуки загадкової Ситомлі дотепер не були предметом спеціального дослідження, крім невеликої розвідки Є. Кабанця — її згадували переважно лише в контексті коментарів до літописних текстів чи при розгляді інших питань топографії столиці Русі. Спробуємо, залучивши усі відомі на сьогодні джерела (передусім письмові, археологічні і картографічні) і саму топографію Києва, проаналізувати цю проблему і з'ясувати, чи є вагомі аргументи для виділення найбільш вірогідного претендента на цю назву і чи є сьогодні можливість заперечити, принаймні, частину запропонованих дослідниками варіантів локалізації Ситомлі¹.

1. Автор висловлює подяку Євгену Кабанцю і Дмитру Вортману за зауваження до тексту.

Назва. У найбільш давніх писемних джерелах, які подають цей топонім, зустрічаються різні варіанти його написання: в Іпатіївському літописі — Ситомля («в Ситомли»² 1034 р.), Сѣтомль («въ Сѣтомле»³ 1065 р., «оу Сѣтомля» 1150 р.), в Лаврентіївському — Сѣтомля («въ Сѣтомли»⁴ 1036 р.), Сѣтомль («в Сѣтомль»⁵ 1064 р.) (Ипатьевская... 2001, стб. 139, 153, 403; Лаврентьевская... 2001, стб. 151, 164). В іншому оригінальному джерелі — проложному сказанні — вжито одну з названих форм — Сѣтомля («на сѣтомли») (Никольский 1907, с. 57).

В. Татіщев у своїй «Історії Російській» виставив дві форми цієї назви — Сетомля і Сетомль (1773, с. 106, 118). Ці ж форми присутні в примітках до тексту в фундаментальній праці іншого російського історика М. Карамзіна (1991, с. 203, 233). Назву у формі Сѣтомля вживав М. Барсов (1873, с. 18). У давнішій українській історіографії назву літописної річки також писали по-різному: Ситомля у М. Грушевського (1905, с. 26) і Ситомль у І. Франка (1908, с. 171—173).

У самому написанні назви річки серед фахівців-філологів виникли різночитання, пов'язані із кількома, наведеними вище, формами вживання цієї назви в різних літописних статтях. Одні вважають, що ця назва чоловічого роду, відтак вона має форму Ситомль (Франко 1979, с. 85), інші —

2. Так у Хлебніковському списку літопису, в Іпатіївському списку перевернуто: «вы Ситолми».

3. У Хлебніковському списку наведено ту саму форму, що і в звітці 1034 р.: «в Ситомли».

4. У Радзивилівському списку літопису вжито форму «въ Сетолми», що вказує на її взаємозв'язок із подібною формою звітки 1034 р. Іпатіївського літопису (див. прим. 2).

5. Так у Радзивилівському списку, в Лаврентіївському списку написано «в-ЪСѣтомль».

що вона жіночого роду і тому це Сітомля (Железняк 2014, с. 121, 125). Дослідники сходяться на думці, що назва Сітомля (*Setomlъ) належить до слов'янського архаїчного шару (Трубачев 1968, с. 170; Франко 1979, с. 85; Шульгач 2008, с. 58; Железняк 2014, с. 125—126).

У топоніміці Східної Європи гідронім Сітомля є надзвичайно рідкісним. Крім київського, відомий лише один приклад подібної назви — річки в Ленінградській області РФ, за 140 км на північний схід від Великого Новгороду. Її сучасна назва (рос. Ситомля) дещо змінилася відносно давнішої форми Сетомль («на Сѣтомль»), яку зазначено в грамоті 1460 р. (ред. Валк 1949, с. 149, № 93; Янин 1991, с. 184, № 106).

Історіографія. Протягом кінця XVIII — початку XXI ст. були запропоновані абсолютно різні варіанти локалізації Сітомлі. У ній вбачали частину Дніпра біля самого Києва (Арцибашев 1838, с. 18, прим. 97), його рукав-протоку (Карамзин 1991, с. 203, прим. 34) чи урочище між гирлом Почайни і Дніпром (Сементовский 1859, с. 9), де рибалки сушили свої сіті і від чого, власне, нібито походить назва топоніму¹, річку Вету (Віту) на південній околиці сучасного міста (І. Болтін, див.: Карамзин 1991, с. 203, прим. 34), ставок у верхів'ї Либеді, який у XIX ст. мав назву Кадетський (Лебединцев 1879, с. 26), невідому річку на захід від міста (Новицкий 1882, с. 329), правий, не знаний ближче, доплив р. Почайни, який протікав по київській Оболоні (Барсов 1873, с. 18). Останній варіант в подальшому підтримали М. Грушевський (1891, с. 17) і О. Андріяшев (1926, с. 41).

І. Франко, не знаючи про літописну згадку 1150 р., взагалі сумнівався в історичності цієї річки, оскільки в літописному повідомленні 1065 р. про виловлене в Сітомлі рибалками тільце «дітища» він побачив значно скорочений літописцем переказ грецького оповідання, яке представлено в болгарському літописці, що потрапив до Русі разом із Толковою Палією (1908, с. 171—173).

Проаналізувавши відомі на той час три літописні згадки про Сітомлю, М. Закревський на основі цієї інформації зробив висновок, що річка протікала поблизу Києва на Оболоні, ближче до Подолу (до Шекавиці), ніж до верхньої течії Почайни (1868, с. 560). В альбомі-додатку до своєї праці на реконструйованому ним плані Києва 988—1240 рр. М. Закревський назвою Сітомль підписав заплаву частину течії річечки, яка з XVI ст. відома як Юрківський (Юрків) ручай.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. були висловлені ще три гіпотези з приводу розташування Сітомлі. Л. Махновець у підготовленому ним виданні Іпатіївського літопису («Літопису Руського») ототожнив Сітомлю із річкою Сирецем, не надавши ближчих пояснень (1989, с. 534). Його

підтримав Є. Кабанець, на думку якого давньоруська Сітомля «прекрасно узгоджується з... фізичними і гідрологічними характеристиками» Сирцю (2005, с. 74).

Продовжуючи традицію дослідників XIX ст., які розміщували Сітомлю на західній околиці Києва в районі Либіді, там само її бачить О. Толочко, який кілька разів згадує цю літописну річку у своїх замітках з історичної топографії давнього Києва. Він вважає, що Сітомля була лівим допливом Либіді біля броду через останню (Толочко 1997, с. 155). На схемі розташування військ при обороні Києва від Юрія Довгорукого 1151 р.², представленій у статті дослідника, Сітомлею названа річка, відома з XVIII ст. як Скоморох (Толочко 1997, с. 157)³. Із цієї локалізації погодився Д. Вортман (2000, с. 22, 23).

Ще один варіант розміщення Сітомлі запропонував московський дослідник О. Карпов (2014, с. 150). На його думку, під цією назвою, можливо, прихована річка Глибочиця чи її доплив Киянка.

Примітно, що усі історіографічні інтерпретації пошуку місця Сітомлі спираються на ті самі три літописні повідомлення. Фахівці, які в останні десятиліття розглядали цю проблему, почали використовувати четверте джерело — проложне сказання про перенесення на Русь перста св. Іоанна Хрестителя (Предтечі). Інформація цієї письмової пам'ятки про існування в Києві церкви Св. Іоанна на Сітомлі не тільки не зменшила кількість кандидатів на цю топографічну назву, але, як бачимо, навпаки, навіть збільшила її. Перед тим, як детально проаналізувати аргументи дослідників на користь своїх варіантів локалізації Сітомлі, ще раз звернемося до відомих джерел, аби окреслити ту кількість інформації, яку ми маємо на сьогодні.

Письмові звістки та їх інформативність. Уперше Сітомлю згадано у «Повісті минулих літ» під 1034 (Іпатіївський список) чи 1036 (Лаврентіївський список) роком. За відсутності у Києві князя Ярослава Володимировича до міста прийшло велике («бещисла») військо печенігів і повністю його блокувало («объемь обстоют»). Ярослав терміново із набраною з варягів і словенів (новгородців) дружиною повертається до Києва і заходить у місто. Битва відбувається на «поле внѣ града» — на місці, де за кілька років потому Ярослав побудував митрополичий собор Св. Софії. У важкому бою («бѣ съча зла»), що тривав до вечора, кочовиків ледь було подолано. Розсіяні печеніги почали тікати в різні боки, не розуміючи, куди бігти, і тому одні з них тонули в Сітомлі, інші в інших річках, і так вони загинули (Ипатьевская... 2001, стб. 139; Лаврентьевская... 2001, стб. 151).

1. У наш час цю ідею про ототожнення Сітомлі з піщаною косою між Почайною і Дніпром підтримали автори київського топонімічного довідника (Понмаренко, Різник 2003, с. 63).

2. Схема складена Д. Вортманом.

3. Вперше на київських картах Скоморох підписаний на плані Дебоскета 1753 р. (Вортман, Нікітіна 2008).

Більше про Сітомлю дізнаємось з повідомлення «Повісті» за 1064/1065 рік. Того року рибалки неводом витягли з Сітомлі «дѣтище» — тіло новонародженої дитини з вадами зовнішності на обличчі та інших частинах. Останні літописець навіть не наважився описати «срама ради». Знахідка перебувала на березі до вечора, коли її знову кинули у воду (Лаврентьевская... 2001, стб. 164; Ипатьевская... 2001, стб. 153).

Останнє літописне повідомлення про Сітомлю пов'язане із подіями 1150 р. Під час міжусобної війни за Київ проти В'ячеслава Володимировича та його племінника Ізяслава Мстиславича виступили Юрій Володимирович Довгорукий із своїми синами, чернігівськими князями Володимиром і Ізяславом Давидовичами та Святославом Ольговичем, Володимиром Володаровичем галицьким і Святославом Всеволодовичем. Ця потужна коаліція змусила своїх супротивників залишити столицю. Коли Володимир галицький прибув до Києва, до Олегової могили, Юрій Довгорукий з іншими князями приїхав до свого союзника. Зустріч відбулася «оу Сѣтомля на болоньі» (Ипатьевская... 2001, стб. 402—403)¹.

Проложне сказання «Про принесення перста св. Іоанна Хрестителя з Царгорода до Києва за великого князя Володимира Мономаха» повідомляє, що 7 січня, на православне свято Собору Іоанна Предтечі, з Царгорода «въ Русь... въ град великий Кїев» був принесений перст правої руки («десниці») св. Іоанна Хрестителя. Подія відбулась невідомого року (дата в тексті джерела, як припускають, дефектна) при названому князі (сидів на київському столі у 1113—1125 рр.). Реліквію було покладено в церкві Св. Іоанна [Хрестителя?] «на сѣтомли оу купшина монастыря» (Никольский 1907; ред. Шапов 2003, с. 221).

Літописне повідомлення 1034/36 р. має яскраво виражений ретроспективний характер, тобто, сам опис подій, пов'язаних із нападом печенігів на Київ, передає уявлення літописця початку XII ст. про цю історію. Примітними є суперечливі і недосказані в ній епізоди, які тільки підкреслюють легендарну форму її подачі.

Припустимо, що печеніги дізналися, що Ярослава нема в Києві, і вирішили захопити місто зненацька. Далі починаються не зрозумілі з їх боку дії. Якщо кочовики взяли Київ в пасивну облогу, то чому вони пропустили до міста князя Ярослава, який із найнятою у Новгороді дружиною повернувся з півночі для захисту столиці? При цьому військо Ярослава ще й збільшилося на третину за рахунок київського полку. І взагалі, скільки тижнів (місяців?) мало минути, щоби Ярослав, перебуваючи у Новгороді, отримав звістку з Києва про напад, зібрав дружину і прибув до Києва, здолавши шлях у 900 км (по прямій)? За версією літописця виходить, що пе-

ченіги увесь цей час чекали на прибуття Ярослава, сподіваючись на свій успіх у вирішальній битві.

Показовим є визначене літописцем місце цієї битви — «поле внѣ града», тобто великий вільний простір поза межами укріплень Верхнього Києва часів Володимира. Під 1037 р. «Повість» повідомляє про закладення Ярославом нового «города великого Кыева» із Золотими воротами — власне, про будівництво нових укріплень, всередину яких потрапило поле битви 1034/36 р. (Ипатьевская... 2001, стб. 139; Лаврентьевская... 2001, стб. 151). Літописець не був сучасником тих подій і не мав чіткого уявлення, як виглядала ця місцевість до того, як вона увійшла до меж нової лінії укріплень.

Археологічні матеріали дозволяють з'ясувати, що являла собою частина Старокиївського плато, на якій нібито відбулась велика вирішальна битва з печенігами. У X — на початку XI ст. тут розміщувався великий курганий могильник. Насипи утворювали як окремі групи-скупчення, так і розміщувались поодинокі. Одне таке скупчення вдалося дослідити в 1997—1999 рр. в районі Михайлівського Золотоверхого собору, де було зафіксовано два десятки поховань зазначеного часу (Івакін, Козюба, Поляков 2003). Окремі поховання при земляних роботах і розкопках у XIX — на початку XXI ст. було виявлено в районі вул. Рейтарської (1908 р.) і Золотоверхівської (1984 р.) та біля самого Софійського собору (1878, 1998, 2001, 2021 рр.) (Бобровський, Козюба 2022).

Значна частина цих поховань з'явилась в останній третині X ст., коли внаслідок модернізації укріплень Старокиївського городища, проведеної після першого печенізького нападу на Київ 968 р., перед ровом городища перестали насипати великі кургани, а подальше функціонування могильника потребувало додаткових площ для нових насипів (Бобровський, Козюба 2022, с. 294). Не виключено, що поодинокі великі кургани на Старокиївському плато, як ось літописна Дірова могила (Ипатьевская... 2001, стб. 17; Лаврентьевская... 2001, стб. 23), були насипані ще в першій половині — середині X ст. чи навіть в «доісторичні» часи.

Могильник на місці майбутнього «міста Ярослава» продовжував функціонувати і після хрещення Русі. Зокрема, кілька поховань в районі Михайлівського Золотоверхого собору, за знайденими в них речами, віднесено до кінця X — початку XI ст. (Івакін, Козюба, Поляков 2003, с. 94—95, 99—101; Івакін, Козюба 2003, с. 43, 44). Частина поховань цього періоду була впускною, коли небіжчиків підхоронювали до вже існуючих курганных насипів. Один такий випадок зафіксовано на місці майбутнього Михайлівського Золотоверхого собору, ще один — на Китаївському могильнику на південній околиці Києва (Бобровський, Козюба 2022, с. 295).

Активне заселення окремих частин «міста Ярослава» розпочалось ще до зведення його ук-

1. В Лаврентіївському літописі цю деталь про зустріч союзників опущено; зазначено лише, що Володимир «ста оу Кыева оу теремца» (Лаврентьевская... 2001, стб. 327).

ріплень і спорудження в ньому в 1030—1040-х рр. ансамблю монументальних споруд. Під час археологічних досліджень 1979 р. Георгіївської церкви під південною стіною її галереї було виявлено заглиблену частину (підкліт) житла, яке автори розкопок датували X — початком XI ст., що дало їм підставу говорити про забудову території «міста Ярослава» ще в X ст. (Боровський, Сагайдак 1985, с. 57). При розкопках Ірининського храму в митрополичому саду на території Національного заповідника «Софія Київська» у 2014 р. зафіксовано елементи садибної забудови (канавка паркану і заглиблена споруда (льох?), що передувала будівництву цієї церкви (Івакін, Бобровський, Козюба 2015, с. 66, рис. 2; Козюба 2016, с. 297—298, 314, рис. 11; Б, с. 315, рис. 12).

Про будівництво Георгіївської і Ірининської церков, як і Св. Софії, «Повість минулих літ» повідомляє під 1037 р. (Ипатьевская... 2001, стб. 139; Лаврентьевская... 2001, стб. 51). При скептичному підході до розгляду питання про час появи забудови в новому «місті Ярослава» можна було б послатись на вірогідність цього заселення у проміжок часу між початком будівництва укріплень та Св. Софії і початком будівництва храмів у Георгіївському та Ірининському монастирях. Автор літопису не знав точних дат закладення і освячення споруджених при Ярославі монументальних будівель, але в статті 1037 р. він подає послідовність зведення об'єктів будівництва, яка видається цілком логічною: спочатку укріплення із мурованими Золотими воротами і Софійський собор, після цього («і по сьому») церква Благовіщення на Золотих воротах, після чого Георгіївська та Ірининська церкви. Отже, якийсь часовий проміжок після закладення нового міста для появи житлової дерев'яної забудови на місці останніх із названих церков дійсно був.

Але археологічні матеріали надають прямі, однозначні, неспростовні свідчення про те, що заселення «міста Ярослава» передувало спорудженню його укріплень та архітектурних доміант. У 1952 р. В. Богусевич, П. Раппопорт і Н. Лінка дослідили на вул. Малопадвальной, 13 відрізок валу «міста Ярослава» із дерев'яними конструкціями в його тілі. Під подошвою насипу валу було зафіксовано культурний шар товщиною 0,35—0,45 м, який містив уламки кружалної кераміки X—XI ст., кістки тварин, вуглики (Каргер 1958, с. 254—255, 261, рис. 54; Толочко 1972, с. 87). Сліди заселення цього виступу Старокиївського плато першої третини XI ст. розташовані за 460 м на північний схід від Золотих воріт.

В останні роки завдяки активним археологічним дослідженням території Національного заповідника «Софія Київська» вдалося зафіксувати сліди давньої забудови безпосередньо всередині Софійського собору і по його периметру. У 2018 р. у північній зовнішній галереї храму виявлено частину заглибленої дерев'яної споруди,

що містила сліди пожежі, з керамікою першої половини XI ст. (Бобровський, Савицький, Стрихар 2020, с. 47—48, рис. 2). У 2021 р. перед південним входом до собору були виявлені заглиблена споруда і канавка огорожі, перерізані фундаментом Св. Софії; інші канавка огорожі і заглиблена, з прямим кутом, споруда були перерізані фундаментом західного фасаду південно-західної башти храму (Івакін та ін. 2022, с. 40). Тоді ж зі східного боку північної зовнішньої галереї собору було відкрито і частково досліджено фундамент і залишки кладки великої, невідомої раніше, апсиди храму часу його спорудження. Фундамент цієї апсиди перерізав край заглибленого об'єкта, що містив вуглики, печину, фрагменти кісток тварин, уламки кераміки, серед яких вінця горщиків першої половини XI ст. і ціле денце з клеймом (Бобровський, Козюба 2022, с. 294).

Наведені матеріали свідчать, що в районі, де стоїть собор Св. Софії, перед його спорудженням існувала дерев'яна забудова садибного типу, а перед тим функціонував курганний могильник. В перші десятиліття XI ст., до будівництва «міста Ярослава», ця територія була освоєна і, принаймні частково, забудована, і ніякого «поля вне града» тут не було (Бобровський, Козюба 2022, с. 295). Легендарна битва Ярослава з печенігами перед містом потребувала, враховуючи зазначені літописцем велику кількість кочовиків-вершників і зatoryний характер битви, значного вільного простору для ведення бою і здійснення маневрів супротивниками. Через наявність сочень насипів курганів і часткову забудову, цього простору на Старокиївському плато не було. Історичність цієї битви цілком імовірна, але вона ніяк не могла відбутись на місці, де в 1030-х рр. постала Св. Софія.

У зв'язку із цим висновком хочеться звернути увагу на три моменти. По-перше, на нього ніяким чином не впливає дискусія про дату закладення Софійського собору і дату можливого нападу печенігів на Київ. Популярною залишається «компромісна» версія, за якою закладення собору відбулось у 1017 р., а його завершення і освячення в 1037 р., і відповідно напад печенігів стався в 1017 р. під час боротьби Святополка і Ярослава за київський стіл (Толочко 1972, с. 93—103). При будь-якому датуванні цих подій в рамках 1017—1037 рр. можливість битви на місці Св. Софії залишається нереальною через чинники, які ми розглянули вище.

По-друге, місце битви з печенігами 1034/36 р. — цілковита інтерпретація, здогадка версія літописця. Оскільки він початок будівництва нового міста і Софійського собору датував 1037 р., то щиро вважав, що ці роботи велися на порожньому місці, адже на цій території не було ніяких монументальних споруд часів Володимира, переважна більшість курганних насипів була знесена при забудові «міста Ярослава», а приблизні межі «міста Володимира» були відомі і в другій половині XI — на початку XII ст.

Так і з'явилося «поле вне града» в літописній оповіді.

По-третє, факт перемоги Ярослава, християн над іноплеменниками, поганями на місці, де стала митрополіча Св. Софія, ніяким чином не прокоментований літописцем, хоча цей зв'язок можна було, з ідеологічної точки зору, яскраво відобразити в літописі. Його автор обмежився згадкою Софійського собору лише в ролі топографічного орієнтиру. Отже, в інтелектуальному середовищі Києва, починаючи з часів Іларіона і до початку XII ст. (дати завершення літописної «Повісті минулих літ»), не існувало наративу про зв'язок Св. Софії з перемогою над язичниками-печенігами. Його і не могло бути, оскільки не було на місці майбутнього Софійського собору ніякої битви, а ця літописна локація бою з печенігами можна віднести до невдалих реконструкцій літописця.

Цей детальний розгляд проблеми реальності битви з печенігами на місці майбутнього Софійського собору важливий з огляду на локацію Сітомлі. Як вже було зазначено, після поразки «побѣгоша Печенѣзь разнѣ, и не вѣдахуся, камо бѣжаче, и овии, бѣгающе, тоняху в Ситомли, инии же въ иныхъ рѣкахъ». Оскільки літописець не знав дійсного місця битви і запропонував свою локацію, згадка про Сітомлю мала підкріпити його тезу про те, що кочовики в паніці розбігалися в усі боки, і втікали не тільки в сторону Степу, але й в протилежний від нього бік. Таким чином, через сконструйовану автором «Повісті» географію місця битви і напрямків втечі печенігів ми, вірогідно, отримуємо реальний напрямок пошуку Сітомлі — десь на північ від Старокиївського плато.

Є ще дві важливі деталі з літописного повідомлення про Сітомлю 1034/36 р., які характеризують цей об'єкт. Сітомлю подано як річку чи її частину («...в Ситомли, инии же въ иныхъ рѣкахъ»), яка була достатньо широкою і глибокою, щоби в ній люди могли потонути. Для пошуку Сітомлі серед запропонованих дослідниками локацій цей аспект має важливе значення.

Наступне літописне повідомлення про Сітомлю 1064/1065 р. підтверджує і навіть уточнює зазначену характеристику. Тільки у значному за розміром водному об'єкті можна було використувати невід для вилову риби. Скоріше за все це був закидний невід — «дѣтище» було знайдено, коли цей пристрій лову рибалки витягли («ввиолокли») на берег.

В епізоді 1064/1065 р. привертає увагу ще одна обставина. Знахідка рибалок пролежала на березі цілий день і тільки ввечері була кинута назад у воду. Вірогідно, вона привернула велику увагу місцевих жителів, які масово приходили подивитись на неї. Літописець сам бачив «дѣтище» або отримав опис знахідки від очевидця, і навіть вставив цей опис до літопису. Цей «улов» рибалок він подав як зловісний знак, так само як і комету з червоним («кровавим») хвостом, яка в той самий рік тиждень вночі висіла на

небі¹. Отже, Сітомля розташовувалась десь на найближчих околицях міста.

Інформація літопису 1150 р. додає два топографічні орієнтири для пошуку Сітомлі. Найголовніший із них — річка знаходилась на болонні, тобто, на широкому заплавному лузі. З контексту цього літописного повідомлення також можна зробити висновок, що десь поруч була Олегова могила, відома за кількома різночасовими згадками в літописах.

Із сказання Прологу про принесення перста св. Іоанна Предтечі (Хрестителя) до Києва дізнаємось, що на березі Сітомлі в першій чверті XII ст. стояла церква Св. Іоанна, яка була в «Купшиному» монастирі чи недалеко від нього.

Таким чином, наявні письмові джерела надають інформацію щодо Сітомлі, яку можна розділити на дві групи — пряму та непряму; остання також важлива, але є похідною, інтерпретаційною, а відтак дискусійною. До першої групи належать такі тези.

1) Сітомля — це річка або частина річки, яка є повноводною, відносно широкою і глибокою (в ній ловили рибу неводом; в ній можна було легко потонути).

2) Сітомля розташовувалась на болонні — заплавному лузі.

3) На березі чи в безпосередній близькості до Сітомлі вже до 1125 р. (дата смерті київського князя Володимира Мономаха) існувала церква Св. Іоанна, в якій зберігався принесений із Царгорода перст св. Іоанна Хрестителя.

4) Церква була у складі «Купшина» монастиря або цей монастир розташовувався десь поруч із нею і Сітомлею.

До другої групи свідчень входять такі.

5) Сітомля була розташована на північ від Києва.

6) Сітомля протікала у безпосередній близькості до міста.

7) Відносно недалеко від Сітомлі височила Олегова могила (ш. 5, 7 додатково підкріплюють один одного).

Локації Сітомлі: pro et contra. Скориставшись наведеним переліком характеристик Сітомлі, критично розглянемо існуючі в літературі локації Сітомлі і зробимо відповідні висновки.

Найбільш географічно віддаленим від імовірного району розташування Сітомлі є припущення російського історика другої половини XVIII ст. І. Болтіна про ототожнення літописної річки з річкою Вітою, яке наводить М. Карамзін. Останній сам критично поставився до цієї локації, вважаючи, що в такій «маленькій річці» неможливо було потонути великій кількості печенігів (Карамзін 1991, с. 203, прим. 34). Але саме цей

1. Згадана літописцем зірка з червоним променем була кометою Галлея, що дозволило уточнити рік події — 1066 (пер. Махновець 1989, с. 101). Обидва ці знаки, на думку літописця, передбачили події 1068 р. — напад половців, поразку руського війська в битві з ними на Альті і наступні внаслідок цього заворушення в Києві.

аргумент відомого історика є хибним: в середній течії Віти ширина її долини сягає 250—300 м (район сіл Кременище—Ходосівка) і, як можна побачити на картах XIX ст., заплава річки була сильно заболоченою і не прохідною. В нижній течії Віта протікала по широкій заплаві Дніпра і потребувала бродів для переправи. Але занадто далеко розташування цієї річки від Києва і напрямок від міста (18,4 км на південь від Золотих воріт) унеможлиблюють запропоновану І. Болтіним локацію.

Усі інші автори вловили натяк літописця на те, що печеніги після поразки в битві «на поле внѣ града» побігли «не туди» — на північ (берег Дніпра, Оболонь) або захід (район Либіді) від місця січі, де й пропонували свої місця розташування Сітомлі. Вірогідності таких локацій надавала вага й та обставина, що на обох напрямках існувало болоння, пов'язане із долинами зазначених річок. Осібно стоять дві вже згадані гіпотези — М. Сементовського і О. Карпова, які не відповідають основним характеристикам Сітомлі, знаним за джерелами.

За М. Сементовським, Сітомль — урочище між гирлом Почайни та Дніпром (1859, с. 9). Якщо це назва ділянки суходолу, то де тоді тонули печеніги, а рибалки закидали свої неводи — в Дніпрі чи Почайні, і до чого тут тоді Сітомля? І ще — літописне повідомлення 1150 р. про зустріч князів-союзників «оу Сѣтомля на болоньи» прямо вказує, що Юрій Довгорукий із супутниками рухався назустріч («сприѣха к нему») Володимиру галицькому, який вже прибув до Олегової могили і також рушив з узгір'я назустріч у бік болоння, тобто вони зустрілися точно не на березі Дніпра чи Почайни. Невдалість такої локації М. Сементовського підкреслює свідчення Пролога, яке було опубліковане лише на початку XX ст.: важко уявити необхідність будівництва церкви Св. Іоанна на порожньому березі на болонні і зберігання в ній реліквії надзвичайної ваги — перста св. Іоанна Хрестителя.

О. Карпов у вирішенні питання локації Сітомлі зайшов зовсім з іншого боку. Він зробив акцент на тотожності церкви Св. Іоанна Прологу і церкви Св. Івана літописного повідомлення 1121 р., за яким у цей рік у Києві в Копиревому кінці було закладено названий храм (Ипатьевская... 2001, стб. 286). На сьогодні в цьому районі відомі чотири муровані споруди, дві з яких належать до часу не раніше кінця XII — початку XIII ст. (храми на Вознесенському узвозі і в Несторівському провулку), одна — до другої половини XI ст. (в садибі Художньої академії), так що вони за часом ніяк не можуть бути церквою Св. Івана. Залишається ще церква в Киянівському провулку, але її не досліджували науковці і її датування «не пізніше кінця XI ст.» неможливо перевірити (Раппопорт 1982, с. 17—19, № 20—24). Саме її М. Петров вважав церквою Св. Івана, але невдовзі змінив свою думку на користь сусідньої церкви в садибі Художньої академії (1897, с. 24, 256). Оскільки під узвишсям Куд-

рявець, на якому лежав Копирів кінець, протікали річка Глибочиця та її правий доплив Киянка. О. Карпов саме одну з них вважає Сітомлею (2014, с. 149—151).

Вказівка в Пролозі на існування церкви Св. Іоанна «на Сітомлі», вочевидь, має на увазі розміщення храму на березі цієї річки чи близькості до неї. Саме так розташовані давньоруські церкви, локацію яких літописи пов'язують із назвами річок: Св. Бориса і Гліба в Кідекші (згадано 1159 р.), Покрова в Боголюбіві — на Нерлі (Лаврентьевская... 2001, стб. 493); Св. Бориса і Гліба біля Смоленська (1145, 1177 рр.) — на Смядині (Новгородская... 2000, с. 27, 35).

Давній храм в Киянівському провулку — єдиний на сьогодні гіпотетичний претендент на атрибуцію як церкви Св. Івана літописної звістки 1121 р., стояв на висоті 50 м над рівнем витoku Киянки, за 250 м від останнього, і топографічно ніяк не пов'язаний із цим малим допливом Глибочиці довжиною близько 0,6 км. Приблизно така ж відстань відділяє названий безіменний храм від русла Глибочиці, при цьому дві інші церкви (в садибі Художньої академії та на Вознесенському узвозі) стояли ближче до Глибочиці. Все це є свідченням того, що жоден відомий (чи, можливо, знайдений в майбутньому) храм Копиревого кінця топографічно ніяк не може бути церквою на Сітомлі чи на річці з іншою назвою.

На це саме вказує й неможливість ототожнення Сітомлі з Глибочицею і, тим більше, Киянкою, адже останні не відповідають характеристикам першої — її розмірам, можливості ловити там рибу неводом і наявності болоння. Довжина Глибочиці становила 4 км, з яких перші три чверті річка протікала глибокою вузькою долиною (звідки й отримала назву), і тільки на останній чверті — серед забудови середньовічного Подолу. Розміри річки, за даними 1785 р., сягали: ширина — 1—2 сажні (до 5 м), глибина — 1 аршин (0,7 м) (ред. Сохань 1989, с. 167). Її русло шириною 4,6 м, заповнене знахідками X—XI ст., було зафіксовано під час розкопок на Житньому ринку в 1973 р. Береги річки в межах Подолу були обладнані спеціальними вертикальними дерев'яними гідротехнічними конструкціями (Тараненко 2017, с. 37, 41—42).

Кілька авторів локалізували Сітомлю в районі Либіді, тим більше що літопис під 1151 р. згадує про либідське болоння (Ипатьевская... 2001, стб. 432). Л. Махновець розміщував його у верхів'ї Либіді на її лівому березі, вище за течією від впадіння допливу Скоморох, який дослідник вважав літописною Сухою Либіддю (1989, с. 538). О. Толочко на своєму плані-реконструкції показав його нижче за течією, навпроти Золотих воріт (1997, с. 157). Цей варіант локації либідського болоння можна підтримати, оскільки літописне повідомлення 1151 р. дає достатньо підстав саме для такої реконструкції. За літописом, при обороні Києва від коаліції князів, очолюваної Юрієм Довгоруком, частина війська оборонців

під керівництвом В'ячеслава Володимировича та Ізяслава Мстиславича отаборилась перед Золотими воротами «оу Язинь»¹, перекриваючи обидві дороги, що вели до цих воріт. Коли військо Юрія Довгорукого прибуло до Києва, частина його воїнів переїхала на лівий берег Либіді, де відбулись сутички супротивників, зокрема, й на болонні, навпроти («противу») війська («полку») В'ячеслава та Ізяслава (Ипатьевская... 2001, стб. 427, 431, 432). За рельєфом, просторі плоскі, не заболочені, ділянки лівобережжя долини Либіді в районі Золотих воріт були тільки в місці впадіння до неї Клову (сучасна Троїцька площа з прилеглою територією).

П. Лебединцев, просуваючи ідею локації літописної Олегової могили на узвишші, зайнятому університетською обсерваторією, на захід від Верхнього Києва, і спираючись на розглянуту згадку либідського болоння, вбачав у Сітомлі «один із кількох ставків, що були на р. Либіді ще в першій половині нинішнього (XIX — В. К.) століття, найвірогідніше сучасний Кадетський став, нижче якого пролягає велике болоння паралельно шосе» (1879, с. 26).

Слабким місцем ідеї П. Лебединцева, крім, звісно, дуже контраверсійного «перенесення» Олегової могили, є припущення про існування в XI—XII ст. на Либіді ставу. Для його утворення необхідно було збудувати велику греблю, адже ширина долини Либіді навпроти давнього Києва становить 400—600 м. Відповідно на греблі мав бути переїзд, а шлях, який використовував цю греблю, мав бути одним із найголовніших. Літопис кілька разів згадує про бойові дії на берегах цієї річки (1136, 1146, 1151 рр.), але жодного свідчення про існування греблі з переїздом через Либідь не подає. Більше того, ніяких слідів існування цієї греблі ми не бачимо в актових джерелах XVI—XVII ст. Дорога на південний захід, яка виходила із Золотих воріт і функціонувала ще за часів Русі, перетинала Либідь бродом (район сучасного Солом'янського шляхопроводу), який в акті 1593 р. названий Коцавим (Козюба 2019, с. 78—79, вкладаш, карта 2).

І. Новицький не погодився із отождненням Сітомлі як ставка, і тому обмежився її неконкретною локацією як однієї з річок десь на захід від Києва (1882, с. 329).

Натомість О. Толочко підтримав ідею М. Петрова (1897, с. 5—24) про те, що літописна гора Щекавиця включала й Копирев кінець на Кудрявці, і Олегову могилу на місці обсерваторії. Дослідник розвинув її, припускаючи, що «традиційна» Щекавиця отримала цю назву тільки в XVI—XVII ст. (Толочко 1997, с. 152—161). Серед мурованих споруд Копиревого кінця на роль церкви Св. Івана, на його думку, підходить храм у Несторівському провулку, оскільки той, за О. Толочком (1997, с. 158), розташовувався за

межами укріплень Копиревого кінця, що нібито узгоджується із літописним описом 1151 р.

За цією схемою, Сітомлею є невеликий лівий доплив Либіді Скоморох (Толочко 1997, с. 157). Довжина яру-балки, по якій протікав Скоморох, становила близько 2,5 км; річечка впадала в долину Либіді на захід від сучасної площі Перемоги. Скоморох був маловодним, у верхній частині не мав постійного водотоку. Через це на цьому потічку ніколи не було ставків, тим більше млинів. У ньому ні за яких обставин не можливо було ловити рибу неводом, а потонути можна було хіба що внаслідок нещасного випадку через появу короткочасного бурхливого потоку після надпотужної зливи.

Відстань від найближчої до Скомороху відомої нам мурованої споруди Копирева кінця у Несторівському провулку (нагадаємо її датування — кінець XII — початок XIII ст.) становила 1,3 км. Ні вона, ні інші монументальні споруди цього давньокиївського району ніяк не були пов'язані зі Скоморохом і не можуть через топографічні умови претендувати на атрибуцію їх як церкви Св. Іоанна «на Сітомлі». Частина зауважень щодо ідеї шукати цю церкву в Копиревому кінці вже було представлено Є. Кабанцем (2005). У районі Скомороха і, ширше, лівобережжя Либіді не відомі ні археологічні, ні писемні, ні топонімічні свідчення, які б зафіксували існування в цій зоні давніх церкви Св. Іоанна чи монастиря.

На те, що Скоморох ніяким чином не може бути Сітомлею, крім вже зазначених обставин, вказує і маршрут руху князів перед їх зустріччю «біля Сітомлі на болонні» у 1150 р. Володимир галицький їхав на Сітомлю з Олегової могили, Юрій Довгорукий з іншими князями — учасниками зустрічі, від оболонського берега Дніпра, оскільки напередодні вони тільки-но прийшли на лівий берег і стали у Чорторія навпроти Києва (Лаврентьевская... 2001, стб. 327—328). Прихильники Юрія серед киян почали навіть перевозити воїнів очолюваної ним коаліції на човнах на правий берег на Поділ (Ипатьевская... 2001, стб. 402). Бачачи це, В'ячеслав поїхав із Києва у Вишгород, а Ізяслав, дочекавшись ночі, також виїхав — до міста Володимира. Отже, Юрій не міг зайти до Києва, доки в ньому перебували його супротивники. Якщо все ж припустити, що Олегова могила була розташована на захід від Києва, то виходило б, що Володимир галицький і Юрій з іншими князями всі разом чомусь рухались не на зустріч один одному, а на захід, у бік либідського болоння. Це виглядає абсолютно не логічно і не має ніякого раціонального пояснення. Якщо ж Олегова могила була розташована на Кирилівських висотах, то Володимир рухався на схід, у бік Дніпра, і зустріч князів відбулась на дніпровському болонні.

Сітомля на київській Оболоні. Саме тут переважна більшість науковців і шукала легендарну Сітомлю. Частина з них бачила Сітомлю десь на узбережжі Дніпра, інші визнавали її пра-

1. Ймовірно, яр на території ботанічного саду імені академіка О. В. Фоміна.

вобережним допливом Почайни. Перші з них, зокрема М. Арцибашев (1838, с. 18, прим. 97) та М. Карамзін (1991, с. 203, прим. 34), орієнтуючись на свідчення літопису про повноводність Сітомлі, вважали її якоюсь частиною (протокою) Дніпра. Серед других були такі, які не наважились визначити конкретне місце Сітомлі на дніпровському болонні (М. Барсов, М. Грушевський, О. Андріяшев).

Відомі дві версії щодо конкретних локацій Сітомлі на північ від Києва — М. Закревського і Л. Махновця. Перший дослідник проаналізував усі три літописні повідомлення про Сітомлю (свідчення Прологу тоді ще не були опубліковані), і зробив на їх основі «портрет» цієї річки: 1) розташована недалеко від Києва; 2) повноводна («доволі глибока»); 3) знаходилася на Оболоні, вірогідно, ближче до Подолу і Щекавиці, ніж до верхньої течії Почайни (Закревський 1868, с. 560).

Л. Махновець запропонував на роль Сітомлі річку Сирець. Не відомо, чим його не влаштувала версія М. Закревського, але можна висловити здогад, що дослідник не бачив в Юрківському струмку повноводної річки. І ще, можливо, на користь Сирцю зіграв той факт, що після зустрічі Володимира галицького з Юрієм Довгоруком та іншими учасниками коаліції «біля Сітомлі на болонні» в 1150 р. перший поїхав до розташованого поруч Вишгорода «поклонитися святым мученикам» Борису і Глібу (Ипатьевская... 2001, стб. 403).

Є. Кабанець розвинув ідею Л. Махновця. Він недовірливо поставився до літописного повідомлення 1150 р., в якому присутній певний зв'язок між Олеговою могилою та Сітомлею, і навіть побачив у цій звістці відсутність «внутрішньої послідовності і причинно-наслідкової обумовленості подій», що, на думку Є. Кабанця, позбавило це повідомлення «хронологічної і просторової цілісності», а відтак ця звістка «не дозволяє однозначно з'ясувати справжнє розташування топографічних орієнтирів по відношенню один до одного» (2005, с. 74).

Підавши сумніви ідею О. Толочка про ототоження Сітомлі і Скомороха, Є. Кабанець звернув увагу на Сирець, розмір якого (довжина близько 8,5 км) і повноводність близькі до літописних характеристик Сітомлі. В рамках цієї локації він мав прокоментувати факт наявності церкви Св. Іоанна на березі Сітомлі. Оскільки ніяких свідчень про існування в минулому давньої церкви на Сирці, як і у випадку зі Скоморохом, не існує, науковець висунув гіпотезу, що Іоанно-Предтечинський Купшин монастир на Сітомлі (Сирці) був заснований біля «замської фортеці (в районі станції метро «Берестейська» — В. К.) як патрональна князівська обитель, яка належала панівній київській династії» (Кабанець 2005, с. 74, 75).

Додаткове обстеження пам'ятки в парку «Нивки» біля станції метро «Берестейська» не підтвердило припущення І. Мовчана (1993, с. 127—

131) про існування в цьому місці городища часів Київської Русі (Козюба 2017, с. 152, 153). Треба також зазначити, що Сирець протікає відносно далеко від давнього Києва — за 3,65 км від краю тогочасного Подолу (місця виходу Юрківського струмка до заплави). Ця віддаленість і відсутність на Сирці монастирів й призвела до того, що цю річку не згадано на сторінках літописів.

Не виглядає логічною і зустріч князів 1150 р. на сирецькому болонні — навіщо їм треба було зустрічатись в цій місцині, долаючи зайвий шлях від Києва на північ? Усі ці обставини роблять проблематичним ототожнення Сітомлі з Сирцем.

Повертаючись до атрибуції Юрківського струмка як Сітомлі, можна констатувати, що 4 з 7 пунктів її характеристики, які ми визначили раніше, присутні у цього «претендента»: розташування на болонні, близькість до міста, розміщення на північ від Києва, близькість до Щекавиці і Олегової могили. Це вже дає йому, порівняно із іншими розглянутими варіантами, велику перевагу. І все ж, як із іншими трьома характеристиками Сітомлі у випадку з Юрківським струмком? Розглянемо цю проблему.

Водність Юрківського струмка. Сам автор ідеї ототожнення цього струмка з Сітомлею зазначав, що перший є «незначним», тобто мав скромні показники ширини та глибини (Закревський 1867, с. 884). На плані Києва 1803 р. А. Меленського зафіксоване місце витоку струмка в західній частині Юрковицької балки в урочищі Дальня (Верхня) Юрковиця. Довжина струмка в балці становила близько 0,5 км. Струмок виходив на край Подолу, слугуючи межею між цим районом міста і передмістям Плоське. Перетинаючи вулицю, яка в пізньому середньовіччі була шляхом від Йорданських воріт на Вишгород, струмок різко повертав ліворуч, на північ, і далі губився серед оболонських лук (рис. 1)¹. На карті земельних володінь Кирилівського монастиря 1752 р. річка Юрковиця впадає в південно-західне завершення Йорданського озера (рис. 1; Вортман 2015, с. 41, мал. 4).

У гирлі балки був розташований Юрків ставок, який вперше згадано в акті обводу землі Кирилівського монастиря 1543 р. (ред. Левицький 1883, с. 28, 29)². Його також зазначено в описі меж землеволодіння Щекавиця 1619 р. (Сборник... 1874, с. 60). Але вже в 1701 р. чергова комісія з розмежування землеволодінь міста і Кирилівського монастиря не побачила ні слідів ставка, ні його греблі; опитані місцеві мешканці засвідчили, що ставка тут не було останні 50 років, але люди, які тут жили ще до «війни... Богдана Хмельницького», розповідали про ставок (Сборник... 1874, с. 127, 128).

1. Автор вдячний Дмитру Вортману за технічну допомогу при створенні рис. 1.

2. В опублікованому тексті копії цього документа стоїть помилкова дата — 1539 р. (Козюба 2019, с. 140, прим. 629).

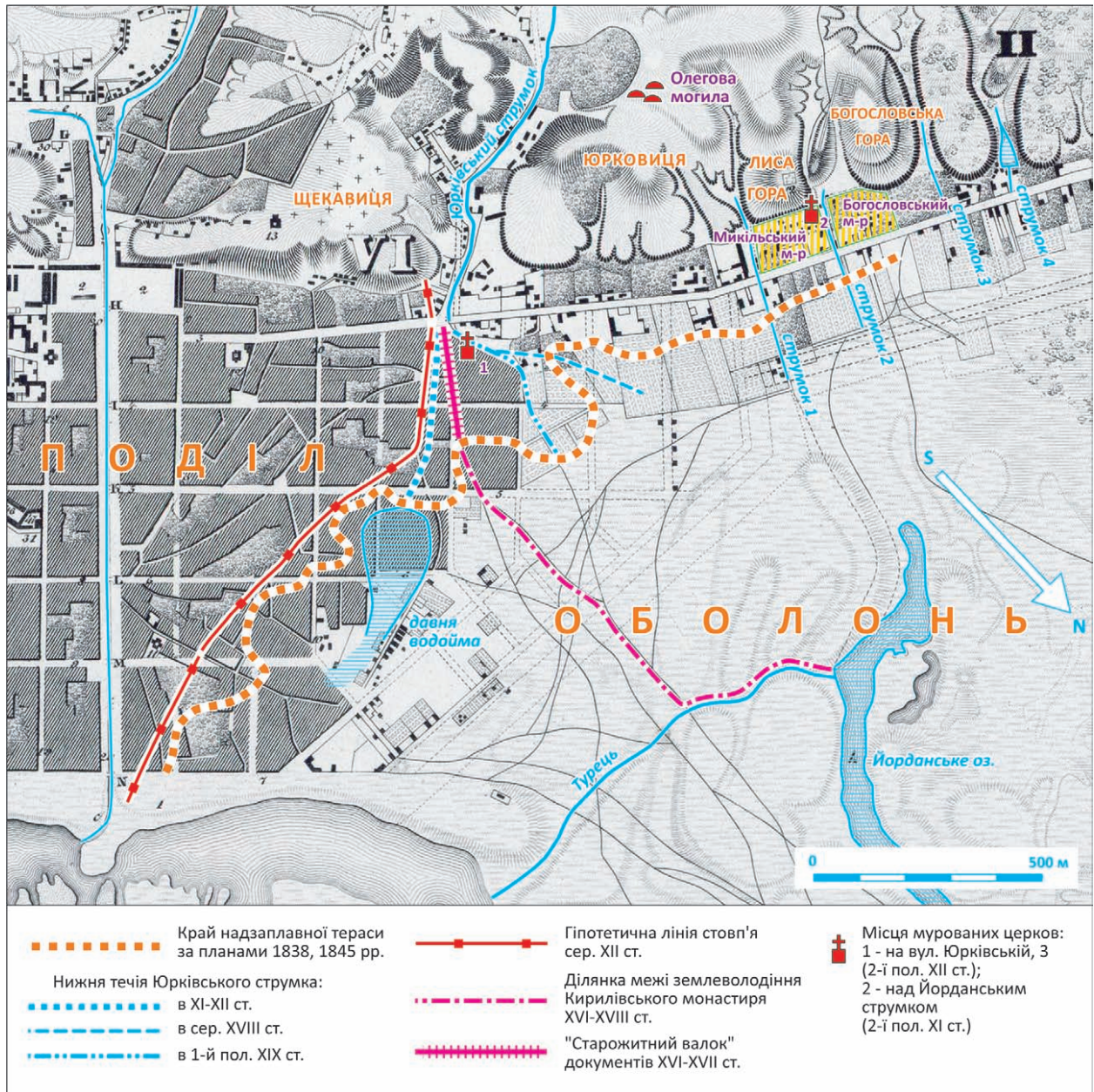

Рис. 1. Об'єкти північного краю Подолу, його передмістя і південної частини Оболоні XI—XVIII ст. в авторській реконструкції (топооснова — план Києва 1846 р.)

Завдяки археологічним дослідженням вдалося з'ясувати, що в давньоруський час Юрківський струмок в долині Дніпра протікав, як і в Юрковицькій долині, з південного заходу на північний схід (рис. 1). На це вказують ділянки його водотоку, який хоч і переміщався з часом, але зберігав вказаний напрямок течії. Сліди водотоку цього ручая простежено в кварталі між вул. Юрківська — Костянтинівська — Оболонська — Кирилівська (Тараненко 2017, с. 35, 39—40, вклейка, рис. 15, № 8, 9). Русло струмка мало ширину 6 м при глибині 1,5 м (Тараненко 2017, с. 39), але це показники пікових значень.

У зв'язку із розглядуваною темою постають два важливі питання — де проходила межа заселення Подолу в XII—XIII ст. і що було одразу за нею? Традиційно відповідь на перше з них

давали археологічні матеріали. В процесі збільшення кількості і розширення зони проведення розкопок та археологічних спостережень змінювалась й думка щодо північної межі Подолу. У 1970-х рр. вважали, що межа посаду проходила вул. Ратманського (сучасна назва Введенська) або Оболонською (Толочко 1972, с. 133). Пізніше середньовічні матеріали було виявлено значно далі — на вул. Костянтинівській, 61 і Фрунзе (сучасна Кирилівська), 51—55 (Сагайдак 1991, с. 29).

Спеціальну увагу цьому питанню присвятив С. Тараненко. Залучивши результати новітніх археологічних досліджень цього району Подолу, він уточнив межу поширення давньоруського культурного шару в бік Оболоні (Тараненко 2017, с. 48, рис. 23, с. 54—57, вклейка, рис. 33).

Рис. 2. Край Подільської тераси на плані Києва 1787 р.

Спочатку дослідники (П. Толочко) реконструювали північну межу Подолу по сітці його вулиць, сформованій після великої пожежі 1811 р., проводячи лінію з південного заходу на північний схід, але новітні знахідки посунули північно-західний край цього давнього району міста в бік Юрківського струмка, і реконструкція межі почала проходити по лінії захід—схід (М. Сагайдак, С. Тараненко).

Відповідно до цього пропонувалась і лінія проходження стовп'я — дерев'яного укріплення Подолу, яке згадано в літописі під 1161 р. (Ипатьевская... 2001, стб. 515). П. Толочко проводив її вул. Оболонською (1972, с. 132, рисунок) чи Введенською (1980, с. 55, рисунок). С. Тараненко, виходячи з припущення, що «елементи міської планувальної структури підходили впритул до стовп'я», тобто вважаючи, що вся забудова має бути всередині лінії укріплень, і орієнтуючись на створену ним археологічну карту Подолу, провів лінію стовп'я такою трасою із заходу на схід: вул. Оленівська — Юрківська (з перетиномдесь тут Юрківського ручая) — Межигірська — Оболонська — примикання до Почайни, паралельно вул. Турівській (Тараненко 2017, с. 59, вклейка, рис. 33).

Але є точніший, на нашу думку, спосіб визначення північного краю Подолу і траси стовп'я. Це — орієнтація на природний край подільської тераси — північний бік конусу вивісності Глибочиці. Його можна побачити на мапах міста другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Зокрема, на плані Києва 1787 р. в північній частині Подолу позначено дугоподібний підвищений край тераси, який розпочинається на березі

Рис. 3. Край Подільської тераси на планах Києва (топооснова — план Києва 1803 р.): 1 — 1803 р., 2 — 1838, 1845 рр.; 3 — 1787 р.; 4 — заболочена низина на краю Подолу

Дніпра недалеко від тогочасного гирла Глибочиці і доходить до краю забудови в районі перетину сучасних вул. Юрківської та Костянтинівської (рис. 2; 3).

Більш детально край подільської тераси представлено на картах Києва 1838 і 1845 рр. (рис. 3; 2; 4). Цей край має звивистий контур, на формування якого вплинули як антропогенний (наращення культурного шару), так і природні (ерозія від поверхневих і повеневих вод) фактори. Важливо відзначити, що зазначений край тераси верифікується за планом 1803 р.: межі садіб останнього пов'язані із краєм тераси за планом 1838 р., що особливо добре простежується в північно-західній частині Подолу (рис. 3).

Обидва методи визначення північної межі заселення Подолу в другій половині XII — на початку XIII ст. взаємодоповнюють один одного і є близькими за результатом. Це очікувано, оскільки збільшення площі заселеної частини подільської тераси мало природне обмеження у вигляді більш низького болоння.

Літописне повідомлення 1161 р. про подільське стовп'є має цікаву топографічну деталь. Воно зазначає, що огорожа простяглась уздовж північного краю Подолу «от горы оли (аж — В. К.) и до Днѣпра». Усі дослідники, які подавали графічну гіпотетичну лінію стовп'я (М. Закревський, П. Толочко), доводили його до Почайни, вважаючи що остання обмежувала Поділ із північно-східного і східного боку. Тільки Л. Махновець на своєму плані-реконструкції околиць давнього Києва продовжив лінію стовп'я далі на схід від Почайни, до Дніпра, щоб його реконструкція не суперечила літописній звістці 1161 р. (1989, с. 538). Внаслідок цього виходило, що стовп'є за-

Рис. 4. Край Подільської тераси на плані Києва 1845 р.

Рис. 5. Північний край Подолу XII—XIII ст. на малюнку-реконструкції А. Кутового та В. Розенберга 1988 р.

хищало незаселену піщану косу між Почайною і Дніпром, яка нібито існувала у давньоруський час. Нелогічність такої реконструкції підказує простіший варіант: давня Глибочиця впадала в Дніпро, а не в Почайну, і стовп'є завершувалось саме тут, на березі Дніпра недалеко від гирла Глибочиці.

Надзвичайно важливим є питання, який вигляд мало болоння уздовж північного краю подільської тераси? На плані-реконструкції Києва 988—1240 рр. М. Закревського (1868, Альбом, план 2) воно представлено у вигляді частково заболоченої заплави, якою у напрямку на північ протікає Сітомля / Юрківський струмок. Сталою ще з XIX ст. була думка, що Поділ з півночі був обмежений власне Юрківським струмком, уздовж правого берега якого стояло стовп'є (Тараненко 2017, с. 54, 55). Графічне втілення цієї ідеї присутнє на карті-реконструкції стародавнього Києва (рис. 5; Кутовой, Розенберг 1988).

Археологічні спостереження за земляними роботами в північній частині сучасного Подолу, здійснені в кінці XX — на початку XXI ст., надали об'єктивні свідчення про давній стан прилеглої до середньовічного Подолу ділянки болоння.

Роботи на вул. Оболонській, 43/47 (1988), Турівській, 25 (1991), Оленівській, 2 (1992), Юрківській, 30 (1997), Введенській, 35 (2005), Оленівській, 23 (2012), Волоській, 62 (2014) засвідчили відсутність давньоруських культурних на шарувань у цій зоні (Тараненко 2017, с. 57—59, вклейка, рис. 33).

Більше того, принаймні на частині цих точок зафіксовано сліди існування давньої заболоченої місцевості (вул. Оболонська, Введенська, Волоська), а на вул. Турівській — край давньої водойми із інженерними дерев'яними конструкціями на її березі. Дослідження зафіксували в перетині частину цієї водойми (її ложа), яка на відстані 20 м від найвищої точки берега мала глибину западини 2,2—2,3 м. Автори розкопок 1991 р. пов'язали цю водойму із іншою, виявленою В. Даниленком недалеко, на вул. Оболонській, 25 у 1969 р. (Тараненко 2017, с. 57—59).

Зафіксовані сліди давньої водойми біля північного боку подільської тераси потребували інтерпретації. Першим її висловив М. Сагайдак, який припустив, що це — розширена частина гирла Почайни; остання протікала ближче до Кирилівських висот і перед подільською терасою повертала

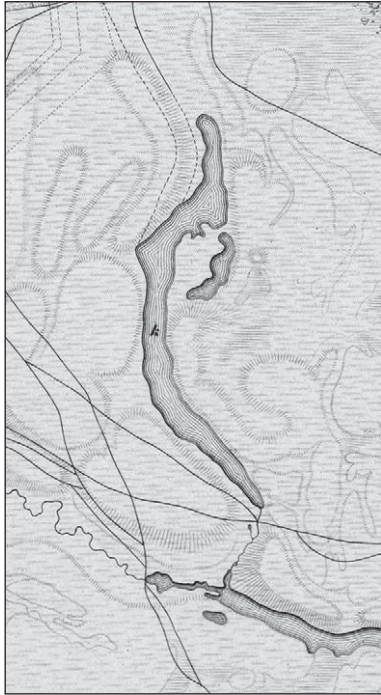

Рис. 6. Йорданське озеро на плані Києва 1846 р.

на схід, до Дніпра. Він вважав цю ділянку Почайни глибоководною, що мала «зручну гавань для судноплавства» (Сагайдак 2005, с. 20, рис. 11; 21).

Цю ідею підтримали С. Романчук і С. Тараненко, які вбачають у притерасових болотах західної частини Оболоні (навпроти Куренівки і Приорки) ймовірно залишки старої меандри Почайни (2014, с. 332, 334, 335, рис. 2). Але, на їхню думку, така ситуація існувала приблизно до середини X ст. Пізніше Почайна змінила русло, залишивши на північному краю Подолу заболочене притерасне заглиблення, в якому в XI—XII ст. протікав Юрківський струмок (Тараненко 2017, вклейка, рис. 20—22).

Припущення про протікання Почайни з північного боку подільської тераси не має письмових чи картографічних підтверджень. Навпаки, ці джерела заперечують таку можливість. Пророзкопання одного з рукавів Дніпра попід корінним берегом в доісторичну епоху формування долини ріки в районі Києва цілком можливе, але не в час існування Києва. Рукав, який функціонував ще в X ст., мав би залишити старе русло, в якому розташовувався би ланцюг вузьких видовжених озер, що ми й бачимо на місці Почайни за картами кінця XVII—XIX ст. Ці озера мали б існувати ще й тому, що в районі Кирилівських висот завдяки виходу до долини Дніпра другого (нижнього) київського водоносного горизонту було багато джерел і струмків (між Юрківським струмком та річкою Сирцем відомо щонайменше 6 таких потічків), які мали б впадати до цього гіпотетичного русла давньої Почайни, безперерійно поповнюючи його водою незалежно від історичних коливань водності Дніпра.

Ситуацію не виправляє й припущення про те, що давнє русло Почайни під горою могло бути

перекрите зсувами, осипами, конусами виносу корінного берега (Романчук, Тараненко 2014, с. 332). Якби ці зміни розпочалися тільки в X ст. (а чому не раніше? — В. К.), то для їх завершення просто не вистачило б історичного часу, і цей процес та його розтягнуті на століття наслідки були б в тій чи іншій формі відображені в джерелах.

Якщо археологічно зафіксована водойма на північ від давнього Подолу не була розширеним гирлом «первинної» Почайни чи затоном на його місці, то залишається єдиний варіант — давнього заплавної озера, яке зникло ще до пізньосередньовічного часу. На місце його існування опосередковано, але чітко вказує план Києва 1803 р. На ньому серед садибної забудови Плоського виділяється значна за площею ділянка заплави, яка не входить до меж забудови садиб, що з усіх сторін (з північно-східної — частково) її оточують. Розмір (максимальний) цієї «діри» становить 250 × 180 м (рис. 3: 4). Вочевидь — це понижена ділянка болоння, перезволоженість якої заважала її освоєнню навіть на початку XIX ст.

Пониження видовжене із південного заходу на північний схід. Своїм південно-західним краєм воно підходило впритул до північної межі подільської тераси, лінію якої ми вже розглянули. Саме тут на плані 1803 р., як і на планах міста останньої чверті XVIII ст., присутні розташовані прямо один напроти одного два видовжені тупика, вздовж кожного з яких розміщувалося по десятку садиб (район сучасної вул. Межигірської). Те, що вони не з'єдналися в один провулок, свідчить про розташування між тупиками грузької зволоженої западини — ймовірного місця впадіння давнього Юрківського струмка до озера (рис. 1; 3: 4). Розкопки в цьому районі (вул. Межигірська, 43) вказали на «сильну заводненість» цієї території, з якою місцеві мешканці боролися за допомогою чисельних дренажних каналів (Тараненко 2017, с. 56, 80, рис. 61). На сучасній карті міста більша частина цього пониження потрапляє у квартал між вул. Юрківською, Межигірською, Оболонською і Турівською.

Це давнє озеро було подібне до Йорданського (рис. 1). Вони обидва простягалися перпендикулярно до Почайни. В них впадали струмки — Юрківський і Йорданський. З Йорданського озера витікав струмок (можна сказати — закінчення однойменного потоку), який впадав у Почайну (рис. 6), так що цілком ймовірно, що і з давнього озера виходив потічок і впадав до неї. Відмінність — давня водойма на краю Подолу була відносно мілкою. Живлення озера водою відбувалося за рахунок Юрківського струмка і водопіль Дніпра.

У зв'язку із такою реконструкцією краю болоння біля північної межі Подолу XII—XIII ст. постає слушне питання: коли і чому перестала існувати ця давня водойма? Ми припускаємо три причини, які могли призвести до зникнення озера.

Перша з них — відносна мілководність водойми. Ми вже згадували, що в районі вул.

Турівської глибина западини озера становила 2,2—2,3 м, але ми не знаємо, чи западина була повністю заповнена водою. Глибина озера навряд чи перевищувала 2,5—3 м, оскільки при більшій глибині воно постійно би підживлювалось ґрунтовими водами Дніпра і не зникло б зовсім.

Інша причина зникнення озера — зміна напрямку водотоку Юрківського струмка. Як вже зазначалось, в XI—XII ст. він, виходячи до долини Дніпра, протікав прямо на північний схід до реконструйованого нами місця давнього озера, перебуваючи у створі Юрковицької долини — місця свого витоку. Але вже на карті земельних володінь Кирилівського монастиря 1752 р. струмок протікає на північ і, врешті решт, впадає до Йорданського озера. Цей же витік русла Юрківського струмка позначено на плані Києва 1803 р. (рис. 1).

Цей поворот напрямку течії на 45° повністю повторює ситуацію із Глибочицею, русло якої при виході на Поділ було штучно повернуто на північ і включено до лінії укріплень цього району в литовський час (кінець XIV—XV ст.). М. Сагайдак згадує про виявлені під час розкопок на вул. Костянтинівській, 61 у 1988 р. рештки частотолу (вертикальні колоди), що проходив уздовж правого берега нового русла цього потічка. Дослідник інтерпретував знахідку як літописне стовп'є (Сагайдак 1991, с. 29, 56). С. Тараненко вказав на сумнівність цієї звістки, адже у звіті розкопок 1988 р. подібна інформація відсутня (2017, с. 55).

За наявними свідченнями, русло Юрківського струмка штучно змінювали принаймні двічі. Вперше це сталось не пізніше рубежу XII—XIII ст. Поділ швидко розвивався і потребував нових площ для житлової забудови та ремісничих осередків, так що меліорація краю болоння сприяла цьому процесу. Перенаправлення течії струмка забиравало «зайву» воду з північно-західної частини Подолу.

Крім того, є підстави стверджувати, що з півночі не зовсім надійна лінія огорожі (стовп'є) Подолу була замінена на більш досконалий систему укріплень з використанням земляного валу. В 1161 р. при штурмі Києва князівською коаліцією з половцями останні спробували прорубати стовп'є і увірватись на Поділ (Ипатьевская... 2001, стб. 515). При описі лінії проходження стовп'я літописець вжив прислівник тоді («тогда»), тобто, на час завершення Київського літопису (близько 1200 р.) як складової частини Іпатіївського літопису стовп'є вже не існувало і, ймовірно, поступилося місцем іншій фортифікації.

Про «старожитній валок», який проходив в районі Юрківського струмка, є кілька свідчень XVI—XVII ст. Їхня більшість пов'язана із описом межі землеволодінь Києва та Кирилівського монастиря. В найдавнішому опису цієї межі 1543 р. вказано, що вона проходила від Йорданського озера долиною Турець, від неї на «старожит-

ній валок», а вже ним до Юркового ставка (ред. Левицький 1883, с. 28, 29). При визначенні меж земельної ділянки В. Соколовського, отриманої цим шляхтичем у 1602 р., зазначено, що «пляц» розпочинався від «валка» і закінчувався біля потоку при церкві Св. Миколи Йорданського (ред. Костомаров 1865, с. 16, 18; Сборник... 1874, с. 55—56).

Найціннішу інформацію щодо давнього валу на північно-західному краю Подолу містить межовий акт землеволодінь Кирилівського монастиря 1691 р., складений дяком Алферьевим «з товаришами» (Лучицький 1888, с. 58—59, прим. 2). У документі вказані довжини ділянок («граней») межі, зокрема, її відрізок від Йорданського озера луговою річечкою Турець і вздовж дороги з Подолу на Борки (рис. 1) мав довжину 330 сажнів, далі вздовж міського вигону «прямо къ старожитному валку» (270 сажнів) і цим валком (рис. 1) до шляху з Подолу до Кирилівського монастиря (130 сажнів). Враховуючи використані в акті міри довжини (1 верста = 1000 сажнів; 1 сажень = 1,777 м), довжина валка становила 231 м.

Загальна довжина описаної ділянки кирилівської межі за вимірами 1691 р. простягалася на 730 сажнів або 1,3 км. Перевірка довжини цієї ж ділянки на сучасній топооснові вказала високу точність виміру 1691 р. — похибка всього близько 8 %. Отже, довжина валка від дороги на Вишгород сягала не більше 250 м. Він проходив по трасі сучасної вул. Юрківської і завершувався на краю подільської тераси, не маючи продовження на болонні (рис. 1). У 1730-х рр. його використали при облаштуванні укріплень Плоського.

Ймовірно, при спорудженні валу в останній третині XII ст. русло Юрківського струмка перемістили трохи на північний захід, щоби він протікав не позаду, а перед валом.

Вперше про статус Юрківського струмка як межового, називаючи його просто потоком, вказує документ 1701 р. (Сборник... 1874, с. 128, 129). Але за його контекстом, мова йшла, передусім, про верхів'я струмка в Юрковицькій долині.

Згадка про межову функцію потічка в офіційному документі спровокувала штучну зміну його русла в 1747 р.: містяни перекопали у верхів'ї («вгорі») потік Юрковиця, перенаправили його на монастирські землі і таким чином привернули до міста «не мало» монастирської землі разом із мешканцями, а інші монастирські піддані «від підтоплення з цього потоку водою житла свої вимушені залишити, а деякі вже й покинули» (Андрієвський 1884, с. 60, 77). Така штучна зміна («розкопання») водотоку межової річки задля привласнення землі була поширеною практикою. Так у XVIII ст. робили із значно потужнішим Сирцем (Андрієвський 1884, с. 59, 62, 63—64, 66).

Шурфування 1993 р. ділянки в 24 м на північний захід від місця храму XII ст. по вул. Юрківській, 3 показало помітне пониження давньої

Середні умовні показники стоку Дніпра, виведені по десятиліттям, з 1200 по 1409 роки

Час	Стік Дніпра	Час	Стік Дніпра	Час	Стік Дніпра
1200	2000	1270	1823	1340	1564
1210	1605	1280	1517	1350	1576
1220	1840	1290	1581	1360	1528
1230	1928	1300	1555	1370	1649
1240	2153	1310	1656	1380	1643
1250	1716	1320	1472	1390	1759
1260	1739	1330	1579	1400	1680

денної поверхні у цьому напрямку і відсутність тут давньоруських культурних нашарувань. Натомість у шурфі було зафіксовано нашарування лучно-болотних ґрунтів, перекритих піщаними, із камінням, замуленнями струмка (Занкин, Калюк 1997, с. 57). Ймовірно, шурф натрапив на верхів'я улоговини, яка врізалась у терасу на північ від Юрковецької балки і яку добре видно на планах 1838, 1845 рр. (рис. 4). Ту ж саму западину зафіксовано під час робіт на вул. Оленівській, 2 (Тараненко 2017, с. 58). Приблизно в цьому ж місці на карті Ушакова 1695 р. позначені «мости на грязях». Тільки майбутні археологічні дослідження дозволять з'ясувати, коли було забудовано старе русло Юрківського струмка і коли його нове русло перерізало культурні нашарування, що вже встигли відкластися на місці нової течії цього водотоку.

Ще одна вірогідна причина зникнення озера — помітні кліматичні зміни, які відбулися наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. Вони мали суттєво вплинути на водність Дніпра, а відповідно на його рівень, частоту і потужність водоїлль, а через них — на стан усіх водних об'єктів заплави. Мова йде про так званий мінімум Вольфа (Wolf minimum) — період найменшої сонячної активності, який припав на 1280—1350 рр.

У цей період відчутно змінилася внутрішньосезонна погода — насамперед, через збільшення посух (Борисенков, Пасецкий 1988, с. 100, 176—178). За письмовими джерелами, посухи у Східній Європі мали місце у 1282, 1284, 1298, 1299, 1309, 1311, 1312 та інших роках (Борисенков, Пасецкий 1988, с. 179). Літопис повідомляє про засуху («сухмень») 1288 р. так: «Тогож лѣт(а) Сухмень быс(тъ): загарухутся болота и борове» (Лаврентьевская... 2001, стб. 484). Важливо, що ці данні корелюються із свідченнями дендрохронології, в яких чітко фіксуються випадки унетінь річних кілець, передусім унаслідок нестачі вологи (Черных 1996, с. 85—88, рис. 5).

Окремим свідченням про відносні параметри водності Дніпра є аналіз річних донних мулистих відкладень оз. Саки в Криму. За реконструкцією Г. Швеця (1978, с. 27, 28), у хронологічний відрізок, що нас цікавить, маловодними були 1282—1284, 1297, 1308, 1325, 1329—1330, 1334—

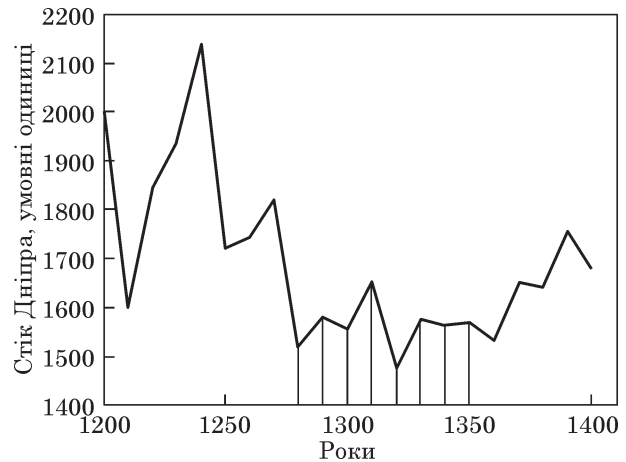

Рис. 7. Графік водності Дніпра в 1200—1409 рр. по десятиліттям, на основі даних Г. Швеця (1978, с. 72)

1335 рр., у той час як багатоводними — 1336, 1347, 1350 рр. Таким чином, перших було більше ніж утричі порівняно із другими.

Якщо з даних Г. Швеця про річні розміри стоку Дніпра (1978, с. 72) вивести середній показник по кожному з десятиліть з 1200 по 1409 рр., і звести їх у таблицю і графік, стане добре помітним «просідання» показника стоку у 1280—1360-х рр. (таблиця; рис. 7). За часом це майже співпадає із мінімумом Вольфа і підтверджує наведені вище дані письмових джерел та дендрохронології про посушливість цього періоду у Східній Європі.

Зазначений посушливий період негативно позначився на стані давньої водойми на північному краї Подолу. Потужність Юрківського струмка впала, через зменшення кількості опадів і поверхневих вод, а падіння рівня води в Дніпрі перервало ще й надходження води з останнього. Озеро відносно швидко почало втрачати площу свого водного дзеркала і врешті-решт висохло, залишивши заблочену западину. Сталося це не пізніше XV ст.

Церква Св. Іоанна. Як уже було зазначено, згідно з Прологом в Києві на Сітомлі вже, принаймні, в першій чверті XII ст. існувала церква Св. Іоанна. Ідея розмістити Сітомлю десь поруч із літописною церквою Св. Івана, закладеною 1121 р. у Копиревому кінці, яку ми детально розглянули, є безперспективною — і тому, що ця церква не могла стояти на жодному із водних потоків, що існували у районі Копиревого кінця, і тому, що ці потоки не відповідають літописним характеристикам Сітомлі. Натомість Юрківський ручай має об'єкт, який, принаймні формально, міг би претендувати на роль Іоаннівської церкви на Сітомлі.

Вперше шар руйнації монументальної споруди часів Київської Русі був зафіксований на вул. Юрківській, 3 під час розкопок 1993 р. У 2003 р. вдалося повністю розкопати рештки давнього храму. Він являв собою тринавну чотиристовпну будівлю розміром 19,5 × 14,8 м із стрічковими фундаментами (рис. 8). Стіни і хрещаті стовпи церкви місцями збереглися на висоту до 1 м

(12 рядів цегли). Її було розписано фресками, підлогу прикрашено квадратними й трикутними різнокольоровими полив'яними керамічними плитками (Сагайдак 2005, с. 6—10).

Датування храму викликало розбіжності. У 1993 р. був зафіксований штучний насип з культурного шару потужністю понад 1 м, який був «надзвичайно мало насичений культурними залишками», і містив кераміку XI — початку XII ст. Цей насип — нівелювання (підняття, вирівнювання) місця спорудження церкви — було зроблено у першій половині — середині XII ст., відповідно храм на цьому місці зведено не раніше другої половини XII чи першої половини XIII ст. (Бидзиля, Занкин, Калюк 1993, с. 6, 7, 9; Занкин, Калюк 1997).

Один з авторів розкопок 2003 р. М. Сагайдак спочатку вважав, що церкву на вул. Юрківській було споруджено «майже одночасно, але трохи раніше» за церкву Богородиці Пирогощі, час будівництва якої зазначено в літописі — 1131/1132—1136 рр. (Сагайдак 2005, с. 11—15; Лаврентьевская... 2001, стб. 301; Ипатьевская... 2001, стб. 294, 300). Шар нівелювання він пояснює по-іншому: під час зведення споруди через «слабкість підмурків» будівля «була розколота на чотири великі частини», про що свідчать тріщини на кожному з її фасадів¹. Тому верхню частину кладки розібрали, тріщини замазали розчином, і цю «стару» частину стін над фундаментом «всередині та ззовні засипали й утрамбували потужним шаром піску з великою кількістю деревного вугілля» (Сагайдак 2005, с. 8—9). Згодом дослідник змінив свою думку і передатував споруду пізнішим часом — другою половиною — кінцем XII ст. Сприяла цьому часткова атрибуція свинцевої князівської печатки, виявленої в підмурку стовпа церкви (Сагайдак, Сергеева 2014, с. 368, 369).

Проведене нами вивчення цього питання, комплексний аналіз особливостей плану церкви, формату використаної при її будівництві плінфи, аналогії серед інших пам'яток архітектури вказують на 1160—1170-ті рр. як найбільш ймовірний час спорудження цього храму (Козюба 2010, с. 248—252).

У споруді було використано цеглу трьох форматів, які відрізнялися також керамічним тістом і кольором. До повторного вжитку належить плінфа розміром 33,5—35 × 26,5—29 × 3,5—4,5 см, яку Д. Ёлшин відніс до підтипу III₁. Цей різновид формовки плінфи зустрічається, зокрема, в кладках Успенської Печерської і нартексі видубицької Св. Михаїла церквах (Ёлшин 2017, с. 119, 122), тобто, в київському будівництві 1070—1080-х рр. Два інші формати (29—31 × 21—22 × 4—5 та 26,5—27,5 × 20—20,5 × 4—5 см)

1. Одразу як аналогія пригадується літописне повідомлення 1230 р. про землетрус у Києві, внаслідок якого в Печерському монастирі «ц(е)рк(в)ья с(вя)тыя Б(огороди)ца камена на 4 части раступисья» (Лаврентьевская... 2001, стб. 454).

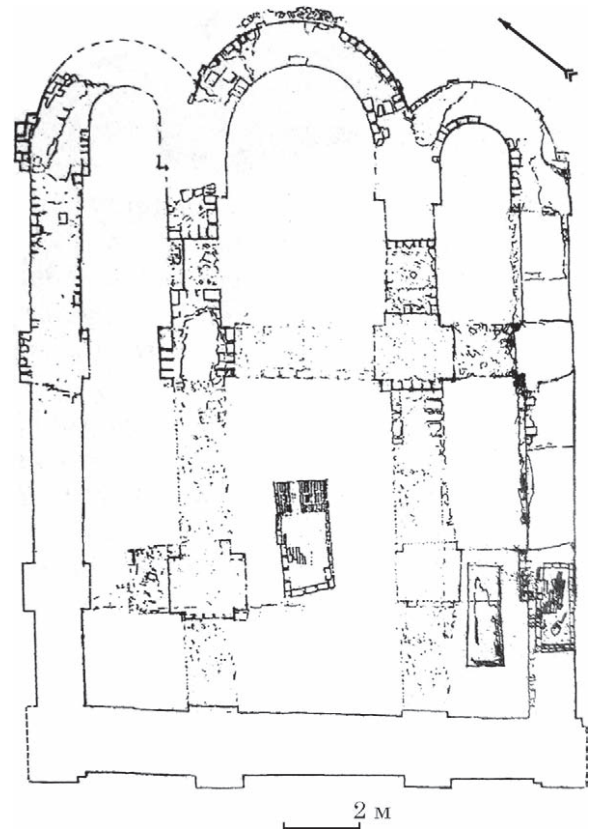

Рис. 8. План мурованої церкви другої половини XII ст. на вул. Юрківській, 3 за М. Сагайдаком

належать до підтипу III₁ і датовані другою половиною XII ст. (Ёлшин 2017, с. 122). Їх, вірогідно, використали при спорудженні церкви (перший) та її серйозному ремонту чи навіть при новому будівництві на старій основі (другий).

Під час свого існування храм на вул. Юрківській зазнав помітної деструкції. На це вказують не тільки тріщини в його стінах, але й сам план споруди, який з прямокутника перетворився на ромб: північна апсида виступає назовні більше, ніж південна, а західна стіна розташована не перпендикулярно до північної і південної (рис. 8). Щось подібне трапилося із «Великим» храмом Зарубського монастиря, який довелося демонтувати (Раппопорт 1982, с. 30—31, 120, табл. 4, № 41).

Причиною деформації стала не слабкість підмурків, як вважає М. Сагайдак, адже при оновленні споруди («новому будівельному етапі» за цим дослідником) ніяких робіт із посилення фундаменту проведено не було. На міцність конструкції вплинули значна вологість і зменшена щільність ґрунту, які провокували пластичність і рухливість останнього. Це й не дивно, адже церква стояла на лівому березі Юрківського струмка за кількадесят метрів від його русла (рис. 1). Примітно, що найбільшою деформації зазнала її південна, найближча до струмка, стіна, яка «просіла» між двома лопатками (Сагайдак 2005, с. 8).

Храм на вул. Юрківській стояв уже фактично в передмісті, поза лінією стовп'я. Недалеко від

нього в 1988 р. був виявлений зруб рубежу XI—XII ст. Забудову цього північного передмістя, розташованого попід горами на надзаплавній терасі уздовж шляху на Вишгород, виявлено й на вул. Кирилівській, 34, 51—55 (Сагайдак 1991, с. 29, 38—39). Також тут (вул. Кирилівська, 37) під час розкопок знайдено два десятки свинцевих пломб та їх заготовок, які, на думку авторів дослідження, можуть свідчити про розташування в цьому місці в другій половині XI — в першій половині XII ст. князівської митниці (Івакін та ін. 2020, с. 105, 112).

Об'єктивних свідчень про присвяту церкви XII ст. на вул. Юрківській ми не маємо. Ф. Андрощук першим запропонував свій варіант — Св. Миколая. Він обережно припустив («можливо»), що розкопаний 2003 р. храм є саме тою кам'яною церквою, присвяченою св. Миколаю, яку Ольга побудував «на легендарному місці вбивства Аскольда» (Андрощук 2004, с. 44). Автор ідеї звернувся до події 882 р., коли до Києва з півночі приплив Олег і під Угорським вбив київських володарів Аскольда і Діра. Цю атрибуцію підтримав М. Сагайдак (2005, с. 18, 22, 23).

Літопис повідомляє, що після вбивства тіло Аскольда віднесли на гору і поховали в урочищі Угорське, і на цій могилі згодом Ольга, сучасник автора «Повісті минулих літ», збудував, біля свого двору, дерев'яну (оскільки літописець вжив дієслово «поставив») божницю Св. Ніколи (Ипатьевская... 2001, стб. 16—17; Лаврентьевская... 2001, стб. 23). Як бачимо, літописну церкву Св. Миколая поставили на горі — на місці поховання, а не під горою — на місці вбивства, і ця церква була, принаймні на час завершення «Повісті минулих літ» (1110-ті рр.), дерев'яною. Отже, божниця, зрублена Ольмою, в ніякому разі не може бути ототожнена із цегляною церквою другої половини XII ст. на вул. Юрківській.

Свого часу М. Закревський звернув увагу на те, що назва урочища Юрковиця походить від українського («малороського») зменшеного імені Юрко, тобто Юрій, Георгій (1868, с. 884). Насправді зменшені форми імен були характерні для середньовічної Русі і вживалися навіть у князівському середовищі: джерела згадують десятки князів, які носили імена Василько (Василь), Володша (Володар), Володимирко (Володимир), Всеволодко (Всеволод), Вячко (В'ячеслав), Давидко (Давид), Михалко (Михайло).

Переважає більшість церков, присвячених св. Георгію, в літописних звістках XI—XIII ст. має саме цю назву (Київ, Новгород (3 церкви), Канів, Володимир-Суздальський, Любомль, Ігореве сільце), хоча церкву в м. Юр'єві-Польському одного разу згадано як Св. Юрія («[Г]Юргя»), іншого — як Св. Георгія (Лаврентьевская... 2001, стб. 455, 460). В Україні найбільш відомою церквою з присвятою св. Юрію є церква Св. Юра у Львові, дзвін якої з написом, в якому зазначено цю присвяту, був відлитий у 1341 р.

Хрестильне ім'я Юрій було серед найбільш популярних князівських, що відобразилось, зок-

рема, в назвах новозбудованих міст — Юр'єв (Тарту), Юр'єв (Гюргев — Біла Церква), Юр'єв (Городець Остерський), Юр'єв-Польський. Чи могла назва церкви згодом відтворитись у назві урочища? В даному випадку, на нашу думку, — ні. Відносна хронологія згадок місцевих топонімів засвідчує, що першою утворена, від імені власника, назва ставка — Юрків («Юрков»), яка виникла не пізніше першої третини XVI ст., а від неї, вже в XVII—XVIII ст., походять назви долини-балки, узгір'я і струмка — Юрковиця.

Однією з помилок сучасних дослідників у пошуку Сітомлі було ототожнення церкви Св. Іоанна на Сітомлі із храмом Св. Івана в Копиревому кінці. Цьому сприяла й пов'язана з обома церквами постає Володимира Мономаха: при ньому до першої із них була принесена реліквія, і при ньому ж було закладено другий із храмів. Посвята церков Св. Іоанну була дуже популярною в Давній Русі і займала четверте місце за частотністю згадок у літописах. Останні повідомляють про церкви Св. Іоанна, крім Києва, у Новгороді (5 храмів!), Переяславі, Смоленську, Галичі, Ростові, Пскові та Холмі (Козюба 2022, с. 41).

У Києві було, щонайменше, три Іоаннівські церкви — в Копиревому кінці, на Сітомлі і в Печерському монастирі. Про будівництво останньої повідомляє Печерський патерик (Абрамович 1931, с. 13). Печерська церква (пізніше — приділ Успенської церкви) мала присвяту св. Іоанну Предтечі і була збудована, згідно з Патериком, за ігуменства Іоанна, тобто в 1090-х рр. Цьому датуванню не суперечить ні використаний при її спорудженні підтип плінфи III₂ (Ёлшин 2017, с. 119), ні розмір останньої: 35—37,5 × 27—29,5 × 4,1—4,9 см.

Яким же було храмове свято Іоаннівської церкви на Сітомлі? Здавалося б, відповідь очевидна — св. Іоанна Хрестителя (Предтечі), адже було б цілком логічним покласти перст св. Іоанна Хрестителя саме в храмі, присвяченому цьому святому. Серед церков Св. Іоанна, згаданих для часів Русі в літописах, у восьми випадках відомі їх повні посвяти: Предтечі (Новгород, Ростов, Псков), Різдва Предтечі (Новгород — 2 храми), Усікновення голови Іоанна (Новгород), Іоанна Милостивого (Новгород), Іоанна Златоуста (Холм) (Козюба 2022, с. 41). Отже, 6 із 8 посвят належать до св. Іоанна Предтечі, зокрема ті, що входять до переліку православних великих свят — Різдва Іоанна Хрестителя (24 червня)¹ і Усікновення голови Іоанна Предтечі (29 серпня). Інші посвяти — на пам'ять Іоанна Милостивого, патріарха Олександрійського (12 листопада) та Іоанна Златоуста (14 вересня, 13 листопада,

1. Серед кількох масштабних пожеж у Києві, не пов'язаних із військовими діями (1124, 1145, 1180), тільки одна має календарну дату — 23—24 червня 1124 р. (Ипатьевская... 2001, стб. 288, 613—614; Лаврентьевская... 2001, стб. 293, 312). Можливо, причиною пожежі став ентузіазм, з яким кияни в ніч на Івана Купала готувались до свята Різдва Іоанна Хрестителя.

27 січня), належать храмам, збудованим наприкінці XII — в середині XIII ст., що опосередковано вказує на час появи на Русі Іоаннівських храмів, не присвячених Іоанну Предтечі.

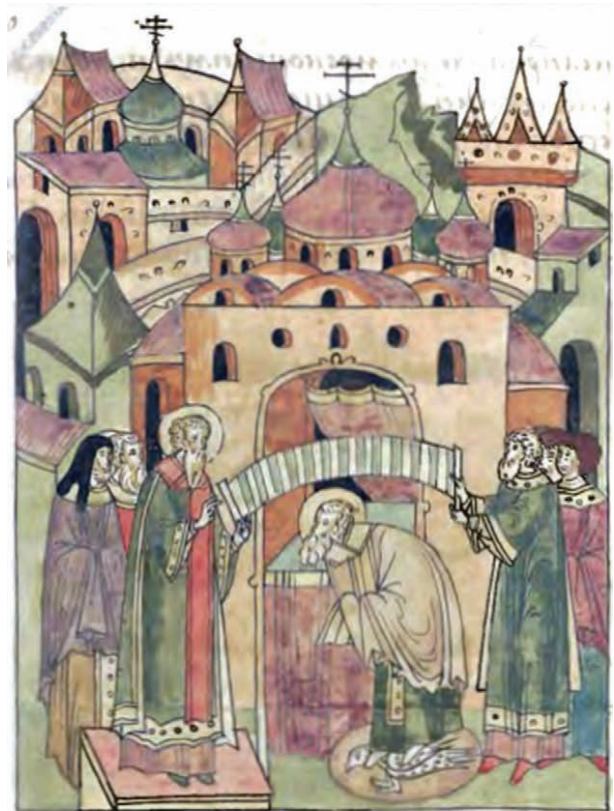
М. Петров припускав, що при літописній церкві Св. Іоанна в Копиревому кінці функціонував монастир Св. Іоанна Богослова, ігумен якого Тарасій у 1289 р. був поставлений київським митрополитом Кирилом у Св. Софії в ростовські єпископи (рис. 9; Петров 1897, с. 24). Джерелом цієї інформації для М. Петрова стало повідомлення Новгородського III літопису (Сборник... 1874, с. 31). Він є пам'яткою останньої чверті XVII ст. і не є самостійним джерелом для давніх звісток. Зокрема, ця звістка є в Никонівському літописі XVI ст. (Русская... 1786, с. 87).

Існує повідомлення Лаврентіївського літопису (Академічний список), за яким поставлення Тарасія на єпископа Ростова відбулось у 1288 р. (Лаврентьевская... 2001, стб. 526). Усі інші подробиці (висвячення митрополитом Максимом в Софії Київській, назва монастиря) — додавання укладачів пізніших літописних зводів. Не виключено, що рукопокладення Тарасія здійснилось не в Києві: митрополит Максим часто виїздив у єпархії — у 1285 р. до Новгороду і Суздаля, у 1295 р. — до Володимира-Суздальського, знявши там Якова з місцевої єпископії (Новгородская... 2000, с. 326; Лаврентьевская... 2001, стб. 526, 527).

Слід відзначити, що в Ростові була церква Св. Іоанна Предтечі, яка в 1211 р. повністю згоріла («от верха и до земль»). 25 лютого (в день пам'яті святителя Тарасія) 1230 р. були перенесені мощі св. Леонтія (першого ростовського єпископа) з вже відбудованої церкви Св. Іоанна до соборної церкви Св. Богородиці (Лаврентьевская... 2001, стб. 436, 512). Чи не після спорудження внаслідок пожежі 2011 р. нової Іоаннівської церкви в Ростові її було переосвячено на честь св. Іоанна Богослова, при якій після татаро-монгольської навали міг виникнути й монастир?

Припущення про існування на місці мурованої церкви другої половини XII ст. над Юрківським струмком її дерев'яної попередниці наразі неможливо ні підтвердити, ні спростувати. Під час розкопок 2003 р. біля східної стіни церкви заклали розвідковий шурф, в якому виявили сліди ремісничої діяльності — пірофілітові пряслиця і відходи їх виробництва (Сагайдак, Сергеева 2014, с. 370). Але ці знахідки не мають хронологічного контексту — через обмеженість робіт не відомо, чи це виробництво мало місце перед самим зведенням монументальної споруди, чи, скажімо, за 100 років до того.

Як вже було зазначено, роботи 1993 р. зафіксували в районі храму присутність слабонасиченого знахідками культурного шару XI — початку XII ст. і відсутність нашарувань першої половини XII ст., що опосередковано може свідчити про наявність тут дерев'яної церкви. Давній Новгород, завдяки місцевому літописанню, надає нам численні приклади існування там в XII — на по-

Влітку .б. ґ73. Пресвіній максімъ
митрополитъ кнєпскій и всея роу
сїи . постави по стѣвѣ софїи кнєпцѣ
тарасїа игоумена . монастырѣ стѣго
іоанна богослова .

Рис. 9. Висвячення митрополитом Максимом ігумена Іоанно-Богословського монастиря Тарасія на єпископа ростовського в соборі Св. Софії в Києві в 1288 р. Мініатюра Лицевого літописного зводу XVI ст.

чатку XIII ст. міських дерев'яних парафіяльних і монастирських церков, які з часом були замінені на муровані. Зокрема, це церкви Св. Іллі (перша згадка — 1105 р., закладення мурованого храму — 1198), Воскресіння (1136, 1195), Св. Бориса і Гліба (1146, 1167), Св. Параскеви П'ятниці на Торгу від «заморських» купців (1156, 1207), Св. Михаїла (1175, 1219), монастирські Успіння Богородиці (1153, 1188) і Благовіщення (1170, 1179) (Новгородская... 2000, с. 19, 24, 27, 29, 30, 32—34, 36, 39, 42, 44, 50, 59; Раппопорт 1982, с. 66, 69, 72). Як видно з цієї вибірки, більша частина дерев'яних парафіяльних церков простояла (із відновленням після пожеж) понад півстоліття перед тим, як стати мурованою.

Гіпотетична дерев'яна церква Св. Іоанна на Юрківському струмку дає можливість витлумачити літописну звістку 1151 р. про розташування військ для оборони Києва наступним чином: Володимир Мстиславич із берендеями став у районі Олегової могили (узгір'я Юрковиці), перекривши дві дороги — нижню з Вишгорода (с'ягнувши церковної садиби Св. Іоанна) і верхню,

що йшла від Білгородської дороги Кирилівськими висотами на Шекавицю (Ипатьевская... 2001, стб. 428).

Отже, Юрківський струмок із зниклою давньою водоймою на болонні і можливим дерев'яним храмом на березі ручая постає як реальний претендент на ототожнення його із літописною Сітомлею. На відміну від інших версій локації Сітомлі, він, хоч із обмовками, має три головні ознаки цього літописного урочища — болоння, значну водойму і давній храм на своєму березі. Але у цієї версії є сильний конкурент. Розглянемо його позиції.

Йорданські церква і озеро. Поруч із Юрківським струмком, за 0,8 км на північний захід від його давнього русла, був розташований його топографічний «близнюк» — комплекс на болонні із великим озером і давнім храмом біля витоків потічка.

Йорданське озеро вперше згадується в обводі землеволодіння Кирилівського монастиря 1543 р. (ред. Левицький 1883, с. 28, 29). На карті Ушакова 1695 р. воно позначене як «розливи Дніпра». На картах середини XVIII — початку XX ст. контури озера залишаються незмінними, що свідчить про його значну глибину. Озеро мало форму лука, опуклою стороною на південний схід. У цій формі вгадуються дві прадавні складові, які пізніше об'єдналися в один об'єкт. Його довжина становила близько 1,1 км при ширині до 60—70 м.

До південно-західного кінця озера колись впадав Йорданський струмок, з середини XVIII ст. певний час — Юрківський струмок. Ще один потік — Турець — прямував із південного боку водойми у східному напрямку до низов'я Почайни (рис. 1). Із північно-східного краю витікав потічок («криниця»), який з'єднував озеро з Почайною (оз. Кирилівським). Таким чином, озеро було проточним. Відстань від Йорданського озера до Кирилівського становила близько 200 м, до шляху на Вишгород (вул. Кирилівська) — 700 м. У 1930-х рр. Йорданське озеро зникло через розширення міської гавані.

Вперше церкву Миколи Йорданського згадано як подання короля Сигізмунда I київському «підданому» Андрію Дягилевичу від 1524 р. (ред. Костомаров 1865, с. 133—134). В обводі володіння цієї церкви — «Ерданську» ниву і, вочевидь, однойменне озеро (ред. Левицький 1883, с. 28, 29). Є свідчення, що Йорданська церква володіла землею Поповщина біля с. Опачичі на нижній Прип'яті (сост. Рункевич 1897, с. 228).

Одне з джерел повідомляє про парафію цієї церкви та її священника Симеона в 1571 р. (сост. Рункевич 1897, с. 36). У квітні 1602 р. київський воевода кн. Костянтин Острозький виділив ділянку землі («плац») В. Соколовському на землях Кирилівського монастиря, який у цей час не функціонував і нерухомістю якого на законних підставах розпоряджався воевода. Північною межею наданої В. Соколовському землі слугував

«потік церкви Св. Миколи Йорданського» (ред. Костомаров 1865, с. 16). 1628 р. кирилівський ігумен Софроній Жеребило-Лабунський сплатив податок з підданих монастиря і церкви Св. Миколи Йорданського (ред. Антонович 1886, с. 379).

Слід наголосити, що в документах XVI — першої половини XVII ст. Йорданська церква ніколи не згадувалась як мурована, на відміну від цегляних церков давньоруського часу, які продовжували функціонувати в цей період — Успіння Богородиці на Подолі, Св. Василя і Воздвиженської у Верхньому місті. Згадка в деяких публікаціях факту розбирання стін церкви Св. Миколи Йорданського В. Соколовським для отримання будматеріалів є непорозумінням, оскільки цей шляхтич робив це в Кирилівській церкві, про що є відповідний документ (Климовський 2002, с. 143; Попельницька 2007, с. 103; Марголіна, Ульяновський 2005, с. 157). Отже, znana за джерелами XVI — першої половини XVII ст. Йорданська церква була дерев'яною.

У 1832 р. в районі Йорданської церкви К. Лохвицький розкопав частину давньої мурованої споруди. Вона розташовувалась «за Йорданською церквою... вище колишньої Богословської церкви, у півгори над струмком так званім Йорданським». Будівля мала фундамент із великого каміння, пролитого міцним вапняноцем'янковим розчином; використана в ній тонка цегла («стародавньої роботи») мала розмір 8 × 6 вершків (35,5 × 26,5 см). Церква була великою («обширною») і оздоблена фресковим розписом. Значну її частину не вдалося розкрити, оскільки залишки споруди були перекриті сповзлою з гори «землею глинистою» (Оглоблин 1889, с. 246).

У 1947 р. М. Каргер провів розвідувальні розкопки пам'ятки, в результаті яких знайшов лише частину погано збережених фундаментних ровів. Виявлені в них уламки плінфи «безсумнівно» належать до другої половини XI ст. На жаль, дослідник не вказав ні точного місця розташування споруди, ні причини, з якої «основна територія» церкви виявилась недоступною для розкопок (Каргер 1961, с. 408).

Крім свідчення К. Лохвицького, є ще одна звітка про місце мурованої церкви. В. Антонович, описуючи результати своїх розкопок 1876 р. в садибі Марра, яка займала квартал між Кирилівською вулицею, Богословським (сучасний Богуславський спуск) і Йорданським (сучасний Мильний) провулками, згадує про «руїни якоїсь давньої церковної будівлі» Богословського, як він припустив, монастиря. Споруда стояла «на самій закраїні садиби» біля підосви крутого схилу (Антонович 1879, с. 250).

Ці лаконічні вказівки на розташування фундаментів давньої церкви дозволяють приблизно визначити їхнє місце. Але спочатку коротко згадаємо про історію двох жіночих Йорданських монастирів, які існували в цій місцині в XVII—XVIII ст.

Першим тут виник Микільський Йорданський монастир. Дослідники називали різні, в межах

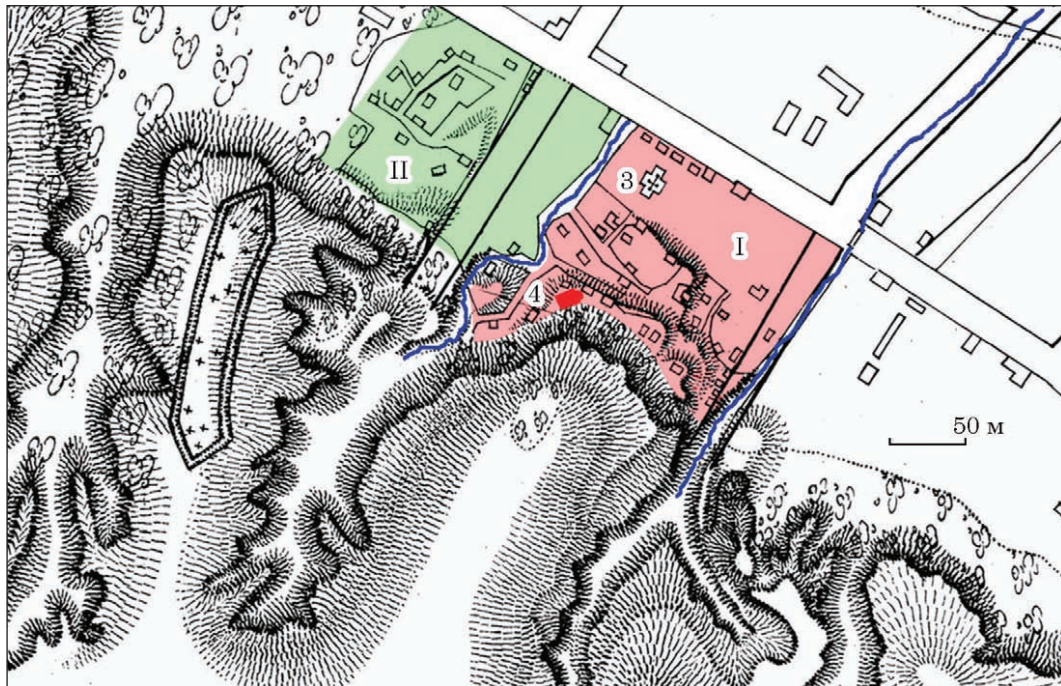

Рис. 10. Район Лисої гори на плані Києва 1837 р.: території колишніх Йорданських монастирів — Микільського (I) та Богословського (II); церква Св. Миколи 1833 р. (3); можливе місце мурованої церкви XI ст. (4)

першої половини XVII ст., дати цієї події. За сучасними даними, це трапилось 1650 р. (Сохань 2009, с. 93). Немає сумніву, що місце монастиря і його назва пов'язані із парафіяльною церквою Св. Миколи Йорданського, яка стояла на цьому місці в XVI—XVII ст. План монастиря відомий за картою Ушакова 1695 р. і кількома планами першої третини XIX ст.

На час свого офіційного закриття у 1808 р. монастир займав увесь простір під Лисою горою, із терасою на її схилі, і виходив до Кирилівської вулиці. З північного заходу і південного сходу його територія була обмежена двома струмками (рис. 10: I). В південно-східній частині монастиря стояла церква Св. Миколая, в північно-західній — трапезна з церквою Св. Дмитрія (Козюба, Попельницька 2004, с. 162; Попельницька 2007, с. 105, мал. 2, с. 106, мал. 3) (рис. 10: 3). На сучасній карті міста це садиби № 51, 51А по вул. Кирилівській.

У 1712 р. поруч із Микільським, на північний захід від нього, розмістили інший жіночий монастир — Богословський, який до переїзду існував у Верхньому місті поруч із Михайлівським Золотоверхим ще з XVI ст. і мав назву Михайлівського, на початку XVIII ст. — Михайлівського Софійського. Богословський монастир отримав свою назву за його церквою — Св. Іоанна Богослова (Сохань 2009, с. 80—91). Ці окремі монастирі розділяв струмок, уздовж якого проходили паркані обох обителей. Від монастиря гора над ним згодом отримала назву Богословська (рис. 1; 10: II). У 1790 р. Богословський дівочий монастир був перенесений до Золотоноші і отримав назву Красногорівського Богословського (Сохань

2009, с. 95). В останній чверті XIX ст. на його місці була садиба Марра (вул. Кирилівська, 53).

Отже, в 1832 р. К. Лохвицький розкопує давні фундаменти, розташовані на уступі гірського схилу, над струмком, за Йорданською церквою (тобто, далі від Подолу), «вище колишньої Богословської церкви». Археолог-аматор переїхав до Києва тільки в 1824 р. і не міг знати, де у XVIII ст. стояла дерев'яна церква Св. Іоанна Богослова однойменного монастиря. Можливо, він отримав цю інформацію із книги М. Берлінського «Краткое описание Киева». Той у своїй праці згадує про обидва монастирі, а в експлікації до карти (присутня і в тексті, і на карті, що супроводжувала видання) зазначив під № 115 «Місце скасованого в 1790 р. Богословського дівочого монастиря», під № 116 «Парафіяльна дерев'яна церква С. Миколи, від колишнього Йорданського монастиря, що залишилася» (Берлінський 1820, с. 111, 112, 203). Але № 115 не проставлено на самій карті.

На схилі Богословської гори, повернутому до Дніпра, нема ніяких терас-уступів, а на схилі Лисої гори є. Тераса має розмір 135 × 25—30 м; вона на 18—20 м вища за підніжжя гори. У XX ст. її займали 9 невеликих приватних садіб, які, ймовірно, завадили М. Каргеру дослідити залишки храму. Найбільш вірогідне розташування церкви XI ст. — північно-західний край цієї тераси, біля витоку струмка (рис. 10: 4).

В цьому районі, за картографічними джерелами XIX ст., на ділянці довжиною в 500 м існували 4 струмки, які витікали з ярів, що врізались у Кирилівські висоти (рис. 1). Струмок 1, найближчий до Подолу, обмежував Микільський

Йорданський монастир із південного сходу. Він витікав із яру, який розділяв гори Юрковицю і Лису. Його водотік позначено на картах Києва 1812, 1837, 1886 і 1912 рр. Він протікав там, де зараз проходить південний відрізок Мильного пров. Струмок 2, як зазначалось, розділяв Микільський і Богословський Йорданські монастирі. Він витікав із джерел в гирлі балки, що розділяє Лису і Богословську гори. Саме біля його витоку К. Лохвицький виявив залишки давньої мурованої церкви і саме цей потічок він називав Йорданським. Водотік протікав у районі північного відрізка Мильного провулку.

Струмки 3 і 4 витікали з двох глибоких ярів, які відділяли Богословську гору від наступної за нею з північно-західного боку і останню (саме під нею В. Хвойка дослідив Кирилівську палеолітичну стоянку) від ще одного узвишся. За планами Плоської частини 1816 р. на обох цих потічках були ставки.

М. Петров досить туманно описав топографічну ситуацію навколо церкви Св. Миколи Йорданського, об'єднавши Лису і Богословську гори в одну, і те саме зробив із струмками 1 і 2. Посилаючись на документ 1701 р., дослідник на «об'єднаному» струмку розміщав й давній ставок (Петров 1897, с. 37). Комісія, призначена гетьманом Мазепою, розглядала питання межі міських земель і володінь Кирилівського монастиря. В документі 1701 р. зазначено, що при пошуках Юркова ставка вїїт і представники магістрату вказали на «гребельку на потоку, з яру виходячому, і знак ставка старовинного», розташовану «за монастирем дівочим Йорданським» (Сборник... 1874, с. 127). Враховуючи маршрут руху комісії, що почався від подільських Воскресенських воріт, цей «старовинний» ставок був розташований на струмку 3 або № 4.

К. Лохвицький відзначив у 1832 р., що на місці давньої церкви існував пагорб («бугор») висотою понад 2 м (Оглоблин 1889, с. 246). Слід розуміти, що це — скупчення будівельного сміття, що вкривало руїни; завдяки йому К. Лохвицький і знайшов місце давньої споруди. Аналогічний «доволі високий і великий пагорб» був на місці «Ірининської» церкви XI ст. у Верхньому Києві, яку К. Лохвицький почав розкопувати в 1833 р. (Отчёт... 1838, с. 83). Існування цього пагорбу з будівельних решток може говорити про те, що дерев'яна церква Св. Миколи Йорданського XVI—XVII ст. стояла в іншому місці, а саме там, де потім згідно з церковною традицією ставили нові однойменні дерев'яні церкви Микільського Йорданського монастиря. Місце дерев'яного храму було приблизно за 100 м на схід від ймовірного місця мурованої церкви XI ст. — під терасою Лисої гори, ближче до струмка 1.

Залишаються ще два питання — статус мурованої церкви під Лисою горою та її назва. На нашу думку, вірогідність існування в другій половині XI ст. поза містом, хоч і на важливому людному шляху на Вишгород, парафіяльної мурованої церкви видається неможливою. На са-

мому Подолі муровані церкви почали будувати лише з другої третини XII ст. Відтак цей храм міг стояти лише на території замиської князівської резиденції або бути в складі замиського монастиря (Козюба, Попельницька 2004, с. 159).

Ніяких свідчень про функціонування в XI—XIII ст. на місці Микільського Йорданського монастиря XVII—XVIII ст. князівського замиського двору немає, хоча на цій, північній, околиці Києва в XII ст. відбулося багато подій, згаданих у літописі. За повідомленням К. Лохвицького, відкритий ним храм мав значні розміри, тобто не був маленькою божницею, що також заперечує її призначення як дворищенської церкви.

Першовідкривач храму запропонував його атрибуцію — як Іллінської церкви літописного повідомлення 945 р. (Ипатьевская... 2001, стб. 42; Лаврентьевская... 2001, стб. 54; Оглоблин 1889, с. 245, 246). Є кілька аргументів проти цієї думки, але достатньо одного — храм був побудований через понад 100 років після зазначеної літописної дати і тому ніяк не може бути «варяго-російською» церквою Св. Іллі.

Оглянувши в серпні 1832 р. знахідку К. Лохвицького, київський митрополит Євгеній (Болховітінов) «усумнівся» в існуванні тут Іллінської церкви і побачив у фундаменті місце Йорданського жіночого монастиря (Оглоблин 1889, с. 246—247, 253). Л. Похилевич пішов далі і в своїй книжці «Монастыри и церкви г. Киева» (1865) висловив думку, що тут у давньоруський час існував жіночий монастир Св. Миколи (Похилевич 2007, с. 271). П. Лебединцев, ймовірно, особисто бачив давні підмурки, які «в більшій частині завалені глиною гори, що обвалилася», і датував їх XI—XII ст. Він вважав, що вони є рештками церкви Св. Миколи, яка стояла тут до XVII ст., і припускав існування при цій церкві жіночого монастиря Св. Миколи, що згадується в Печерському патерику (Лебединцев 1884, с. 243).

М. Петров не погодився з монастирським статусом давньої церкви, вважаючи її парафіяльною. Як аргумент він навів слова київських містян, які повідомили комісії 1701 р., що церква Св. Миколи Йорданського раніше була парафіяльною (Петров 1897, с. 37). Звісно, ця дерев'яна церква, за джерелами XVI — першої половини XVII ст., була парафіяльною, але до чого тут мурована церква XI ст., яка стояла осторонь? Навіть якби це була одна й та сама церква, звідки мешканці Подолу на початку XVIII ст. могли знати про її статус на початку XII ст.?¹

Дослідник пов'язав давню Йорданську церкву з пам'яткою домонгольського часу — «Чудом св. Миколи про половчина» (у складі житія

1. Примітно, що у випадку з Іллінською церквою М. Петров категорично («не може бути й мови») заперечив локалізацію літописної церкви на місці існуючої в XVII ст., апелюючи до неможливості збереження традиції через великий розрив у часі (1897, с. 46).

цього святого), в якій згадано київську церкву Св. Миколи. У списку XVII ст. цього твору, написаному, за висловом М. Закревського, «книжною литовсько-українською мовою», є уточнення, що ця церква «до сього часу стоїть на потоці під горою в Києві». З Микільських церков, що існували в Києві в той час, тільки церкви Св. Миколи Доброго і Св. Миколи Йорданського відповідали цій топографічній деталі, але перша із них була побудована лише на рубежі XVI—XVII ст., що дало підставу М. Петрову саме в Йорданській церкві вбачати церкву Св. Миколи згаданого «Чуда» (Петров 1897, с. 37—39).

У первинній редакції «Чуда» ніякої додаткової інформації про київську Микільську церкву не було. Лише в редакції Г (XVI ст.) з'являється доповнення «церковь, уже вси видят под горою суцна в Києве». В житті св. Миколи південно-західного походження (кінець XVI—XVII ст.) вже згадано й про потік: «которая до сего часу стоит над потоком под горою в Києве»¹; в списку кінця XVII ст. подано повну атрибуцію церкви: «которая и до сего часу «добрымъ Николю» зовѣтся, а стоить над потокомъ под горою в Києве» (Петров 2016, с. 303, прим. 14).

Як видно, вставки до пізніших списків «Чуда» про розташування Микільської церкви мали на увазі конкретний діючий храм, що «до сього часу» стоїть під горою на потоці. Цим умовам повністю відповідає церква Св. Миколи Йорданська і зовсім не відповідає храм на вул. Юрківській, 3, оскільки в XVI—XVII ст. він не існував фізично. Але ці вставки є інтерпретаціями їх авторів і не є оригінальним відображенням реалії XII ст., відтак локація жіночого монастиря Св. Миколи в Києві залишається невизначеною.

З одного боку, ми не маємо твердих, доведених заперечень функціонування жіночого монастиря Св. Миколи на місці більш пізнього Йорданського. Тут існував мурований храм, побудований у другій половині XI ст., який, дуже ймовірно, був монастирським. Простежується певна (можливо, й позірна) традиція розміщення жіночого монастиря на північній околиці Києва: Св. Миколи (чи іншого?) XI — першої половини XIII ст. (верхня дата не відома й тому умовна) → Св. Кирила першої половини XVI ст.² → Св. Миколи Йорданський другої половини XVII—XVIII ст. Ймовірно, в XV ст. тут вже стояла дерев'яна церква Св. Миколи Йорданського, адже в першій третині XVI ст. ми бачимо звістки в актах про цю церкву і її володіння навколо.

З іншого боку, теза про тотожність назв мурованого храму і церкви Св. Миколи Йорданського спирається лише на церковну традицію і не має

1. На цей список з цитованою фразою про потік першим серед киевознавців звернув увагу Л. Похилевич (2007, с. 268), якого процитував М. Закревський (1868, с. 273), а вже на останнього послався М. Петров (1897, с. 38).

2. За врядування київського воеводи А. Немировича (1514—1540) згадується ігумена «Святого Кирила» Настасія (ред. Груша 2001, с. 57, № 45).

рішучих аргументів як за, так і проти. Тому храм під Лисою горою цілком міг мати іншу посвяту.

М. Петров вважає, що згадана в «Чуді» церква Св. Миколи є божницею, поставленою Ольмою в Угорському в першій половині 1090-х рр. Він переглянув свою позицію щодо іншої атрибуції, пов'язаної із храмом жіночого монастиря Св. Миколи. Дослідник назвав зв'язок «Чуда» з цією церквою сумнівним; він посилається на відсутність свідчень про останню церкву на початку XII ст. (час створення «Чуда») і малу вірогідність того, що русин і половчин-бранець мали вільний доступ до храму цього княжого монастиря (Петров 2016, с. 305).

Якщо виходити з припущення, що Йорданський струмок з Йорданським озером — літописна Сітомля, тоді храм під Лисою горою і є церквою Св. Іоанна, згаданою в Пролозі. При такій локації абсолютно прозорим стає повідомлення літопису 1151 р. про розташування військ при обороні Києва: «Вячьславъ же, Изяславъ и Ростиславъ повелѣша Володимироу поити с Берендѣи, и с вежами, и с стады их, поити ко Олговѣ [могиле]; и стапа [вони] мѣжи дѣбрьми, от Олговы [могили] оли и въ огородъ³ с (святого Іоана, а сѣмо оли до Щковицѣ» (Ипатьевская... 2001, стб. 428).

Виходячи з тотожності церков Св. Іоанна, згаданих у літописі під 1121 і 1151 рр., дослідники намагалися зрозуміти розташування військ на північному фланзі оборони міста в 1151 р. Л. Махновець пояснив закінчення цитованого уривку літопису в такий спосіб: літописець описав ситуацію, «дивлячись з гори Щековиці» (1989, с. 244, прим. 14). О. Толочко запропонував свою реконструкцію в рамках концепції «перенесення» Щековиці та Олегової могили з північного на західний край міста. За ним, військо чорних клобуків стало від Олегової могили (район обсерваторії) лівим флангом, повз садибу церкви Св. Іоанна (була розташована за межами укріплення Копиревого кінця) до Щековиці (частина Кудрявця перед укріпленнями Копиревого кінця) правим флангом (Толочко 1997, с. 156, 157, карта, 158).

При ототожненні храму XI ст. під Лисою горою з Іоаннівською церквою на Сітомлі історія розташування полку Володимира Мстиславича з берендеями виглядала наступним чином. Їм наказали переміститися подалі від міста, оскільки перебуваючи в околицях, вони створили «велику пакость» — палили села і вирубували сади (Ипатьевская... 2001, стб. 428). Їх переміщення на малозаселені Кирилівські висоти кляло край продовженню грабунків, а ще вони перекривали нагірну дорогу — один із шляхів до міста, який відходив від Білгородської дороги і узгір'ям поміж ярів виходив на Щековицю і спускався до Глибочиці (Козюба 2019, с. 77—78).

3. Значення давньоруського іменника «огородъ» — сад, огород, огорожа.

Найбільш примітним орієнтиром цієї місцевості була Олегова могила — великий курган, в якому нібито було поховано легендарного князя Олега і про який повідомляє автор «Повісті минулих літ»: «єсть же могила его до сего дни, словеть могила Олгова» (Ипатьевская... 2001, стб. 29; Лаврентьевская... 2001, стб. 39). На сьогодні найкращим кандидатом на Олегову могилу є «курган-могилкан» — величезний насип діаметром понад 40 м, розкопаний М. Біляшівським у 1899 р. (Каргер 1958, с. 190—195; Андрощук 2004, с. 44—45). Курган стояв на плато на Верхній Юрковиці і зображений, разом із двома іншими, на картах Києва 1840—1890-х рр. (рис. 1).

Це військо стояло «межи дьбрьми» — урвищами, крутими схилами, що густо поросли деревами й кущами: на схід — схилами Кирилівських висот до долини Дніпра, на захід — великим ярмом, який в обводі земель Кирилівського монастиря 1543 р. названий Чортовою долиною, а з XIX ст. має назву Вовчий яр (сучасна вул. Соляна). Літописець не тільки зазначив район зосередження війська — Олегова могила, але й вказав на межі його розташування: на північ — до саду Св. Іоанна (Лиса гора), на південь — до Щекавиці. Звідси й з'явилась його фраза «сюди аж до Щековиці», адже ця гора ближче до Верхнього міста, ніж Лиса. В цих межах війська розмістилися на відносно вузькому узвишші вздовж дороги (сучасні вул. Отто Шмідта — південна частина; Стара Поляна і Лук'янівська — її середня частина) на довжину 1 км.

Підсумки. Проведений аналіз свідчень про Сітомлю, який містять чотири джерела — три літописні звістки 1034/1036, 1064/1065, 1150) і сказання Прологу «Про принесення перста св. Іоанна Хрестителя з Царграда до Києва за великого князя Володимира Мономаха», дозволив виділити чотири головні і три другорядні ознаки Сітомлі. Серед них три є базовими: наявність значного водного об'єкту; розташування на болонні; існування поруч із ним у першій чверті XII ст. церкви (монастиря) Св. Іоанна.

Критичний розгляд різних варіантів локації Сітомлі на відповідність виділеним ознакам цього об'єкту дозволив звзвати зону його пошуку до південної частини дніпровського болоння, тобто поблизу від Подолу XI—XIII ст. Перший варіант локації — Юрківський струмок — свого часу був запропонований М. Закревським. Але він не відповідав критеріям Сітомлі, поки завдяки археологічним дослідженням кінця XX — початку XXI ст. не вдалося виявити сліди давньої великої водойми в районі нижньої течії струмка і мурованого храму другої половини XII ст. на лівому березі струмка (вул. Юрківська, 3).

Інший варіант, який вперше розглянуто в нашому дослідженні — Йорданський струмок в однойменним озером. Біля витоку струмка в 1832 р. К. Лохвицький розкопав частину давнього мурованого храму, а М. Каргер після повторного вивчення пам'ятки уточнив її датування — друга половина XI ст. Обидва варіанти мають подіб-

ні топографічні умови: струмки, що витікають з київських гір, протікають на північний схід болонням і впадають у великі заплавні озера. Відстань між ними становила менше 1 км. Між витоками обох струмків на узгір'ї була розташована Олегова могила — топографічний орієнтир, неодноразово згадуваний у літописі, в тому числі в контексті з Сітомлею. На нашу думку, Олеговою могилою є великий курган, розкопаний М. Біляшівським в 1899 р. на Верхній Юрковиці.

Обидва варіанти локалізації Сітомлі мають вразливі місця. У Юрківського наявність дерев'яного храму початку XII ст. на місці більш пізнього кам'яного є лише припущенням. Параметри і характер давньої водойми на північному краю середньовічного Подолу залишаються маловивченими і потребують спеціального дослідження, в тому числі із залученням даних геологічного буріння. За археологічними матеріалами південний і західний краї озера містять сліди людської життєдіяльності в XII—XIII ст., тобто в цей час вони перебували під антропогенним навантаженням, яке об'єктивно зменшувало якісну характеристику цієї ресурсної зони.

Йорданський варіант має сильніші позиції — глибоке довге озеро посеред болоння, наявність біля витоку струмка храму XI ст., який, найбільш вірогідно, був монастирським. Єдина двозначність — існування біля підніжжя Лисої гори, щонайменше з кінця XV ст., дерев'яної церкви Св. Миколи, яка може, через церковну традицію, вказувати на посвяту давнього мурованого храму.

На нашу думку, Йорданські церква, струмок і озеро є найбільш вірогідним варіантом розташування літописної Сітомлі з церквою Св. Іоанна. Питання залишається відкритим і, сподіваємось, в майбутньому вдасться знайти однозначну відповідь на нього.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамович, Д. 1931. *Києво-Печерський патерик*. Київ: Час.
- Андрієвський, А. 1884. Споры из за грунтов между киев. магистратом и Кирилловским монастырём. *Исторические материалы из архива Киевского губернского правления*, 6, с. 54-90.
- Андріяшев, О. 1926. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку. В: Грушевський, М. (ред.). *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. [Київ]: Державне видавництво України, с. 33-79.
- Андрощук, Ф. 2004. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*, 3, с. 7-47.
- Антонович, В. Б. 1879. Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течении 1876 года. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*, 1, с. 244-261.
- Антонович, В. Б. (ред.). 1886. *Акты о заселении Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России. VII, I. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.
- [Арцыбашев, Н. С.] 1838. *Повествование о России*. Т. I, кн. II, отд. I. Москва: Университетская типография.

- Барсов, Н. П. 1873. *Очерки русской исторической географии. География начальной летописи*. Варшава: Типография Варшавского учебного округа.
- Берлинский, М. 1820. *Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей онаго*. Санкт-Петербург: Департамент народного просвещения.
- Бидзиля, В. И., Занкин, А. Б., Калюк, А. П. 1993. *Отчёт научно-производственного кооператива «Археолог» об охранных археологических раскопках на Киевском Подоле в 1993 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/57.
- Бобровський, Т. А., Козюба, В. К. 2022. Нововідкрите підкурганне поховання другої половини X — початку XI ст. біля Софії Київської. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 283-296.
- Бобровський, Т., Савицький, В., Стрихар, М. 2020. Дослідження у садибі Софійського собору у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 45-48.
- Борисенков, Е. П., Пасецкий, В. М. 1988. *Тысячелетняя летопись необычных явлений природы*. Москва: Мысль.
- Боровский, Я. Е., Сагайдак, М. А. 1985. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978—1982 гг. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.* Киев: Наукова думка, с. 38-60.
- Валк, Н. С. (ред.). 1949. *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Вортман, Д. 2000. Притоки Либеді. *Янус-Нерухомість*, 21, с. 22, 23.
- Вортман, Д. Я. 2015. Північно-західні околиці Києва в середині XVIII ст. на картах монастирських володінь. *Вісник геодезії та картографії*, 4 (97), с. 38-43.
- Вортман, Д. Я., Нікітіна, В. І. 2008. Маловідомий план околиць Києва 1753 року. *Вісник геодезії та картографії*, 1, с. 37-40.
- Груша, А. І. (ред.). 2001. *Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44*. Мінск: Арт-Факс.
- Грушевский, М. 1891. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.* Киев: Типография Императорского университета св. Владимира В. И. Завадского.
- Грушевський, М. 1905. *Історія України-Руси*. II: XI—XIII вік. Львів: НТШ.
- Ёлшин, Д. Д. 2017. Киевская плинфа X—XIII веков: опыт типологии. В: Толочко, О. П. (ред.). *Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. Київ: Лаурус, с. 98-128.
- Железняк, І. М. 2014. *Київський топонімікон*. Київ: Кий.
- Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. 2. Москва: Типография В. Грачева.
- Занкин, А. Б., Калюк, А. П. 1997. Исследование остатков архитектурного сооружения XII—XIII вв. на Киевском Подоле. *Археологічні дослідження в Україні 1993 р.*, с. 57-58.
- Ипатьевская... 2001. *Ипатьевская летопись*. Полное собрание русских летописей, II. Москва: Языки славянской культуры.
- Івакін, В., Бобровський, Т., Козюба, В., Савицький, В., Ганшин, О., Гайдук, В. 2022. Рятівні дослідження у садибі Софійського собору. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, с. 36-43.
- Івакін, Г. Ю., Бібіков, Д. В., Івакін, В. Г., Баранов, В. І. 2020. Знахідки пломб дрогичинського типу з Києва. *Археологія*, 2, с. 101-117.
- Івакін, Г. Ю., Бобровський, Т. А., Козюба, В. К. 2015. Нові дослідження храму XI ст. у садибі Софії київської. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 64-67.
- Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К. 2003. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архитектурно-археологічної експедиції 1997—1999 рр.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. Чернігів — Шестовиця, 17—20 липня 2003 р.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 38-50.
- Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Поляков, С. Є. 2003. Поховання X—XI ст. на Михайлівській горі в Києві. В: *Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська»*. Київ, 22—23 листопада 2001 р. Київ, с. 93-103.
- Кабанець, Є. П. 2005. Купшин монастир св. Іоана «на Сетомли» (спроба топографічної локалізації). В: Попович, М. (ред.). *Образ міста в контексті історії, філософії, культури: Києвознавчі читання*. Київ: Парапан, с. 72-75.
- Карамзин, Н. М. 1991. *История государства Российского*. II—III. Москва: Наука.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. I. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. II. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Карпов, А. Ю. 2014. *Исследования по истории домонгольской Руси*. Москва: Квадрига.
- Климовський, С. І. 2002. *Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя*. Київ: СтилоС.
- Козюба, В. 2010. Про датування двох подільських церков XII ст. в Києві. *Археологічні студії*, 4, с. 238-254.
- Козюба, В. 2016. До проблеми датування «київської» кераміки середини X — середини XIII ст. *Наукові студії*, 9: Датування — хронологія — періодизація. Різні аспекти часу в археології, с. 292-318.
- Козюба, В. К. 2017. Нові давньоруські пам'ятки околиць Києва. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 148-158.
- Козюба, В. 2019. Церковне і монастирське землеволодіння навколо Києва наприкінці XV — у XVI ст. *Болховітіновський щорічник 2017/2018*, с. 35-186.
- Козюба, В. 2022. «И призри на церьк(о)вь сию юже создахъ недостойныи рабъ твои во имя рожьшая ти м(а)т(е)ри и приснод(е)вья М(а)рья Б(огороди)ца». Деякі питання ранньої історії Десятинної церкви. *Opus Mixtum*, 10, с. 11-48.
- Козюба, В., Попельницька, О. 2004. Миколаївський Йорданський монастир у Києві (етапи історії). В: Нікітенко, Н. М. (ред.). *Софійські читання. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, 27—28 листопада 2003 р. Київ: Фенікс, с. 158-164.
- Костомаров, Н. (ред.). 1865. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. 2: 1599—1637. Санкт-Петербург: Типография Э. Праца.
- Кутовой, А. И., Розенберг, В. А. 1988. *Киев 10—13 веков. Карта-реконструкция*. Киев: Мистецтво.
- Лаврентьевская... 2001. *Лаврентьевская летопись*. Полное собрание русских летописей, I. Москва: Языки славянской культуры.
- Лебединцев, П. Г. 1879. Какая местность в древности называлась Олеговой Могилой? *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*, 1, с. 22-27.

- Л[ебединце]в, П. 1884. Исторические заметки о Киеве. *Киевская старина*, X (октябрь), с. 227-253.
- Левицкий, О. И. (ред.). 1883. *Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372—1648 гг.)*. Архив Юго-Западной России. I, VI. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.
- Лучицкий, И. 1888. Киев в 1766 г. *Киевская старина*, XX (январь—март), с. 1-74.
- Марголіна, І., Ульяновський, В. 2005. *Київська обитель святого Кирила*. Київ: Либідь.
- Махновець, Л. (пер.). 1989. *Літопис руський за Іпатським списком*. Київ: Дніпро.
- Мовчан, І. І. 1993. *Давньокіївська околиця*. Київ: Наукова думка.
- Никольский, Н. К. 1907. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. *Сборник Отделения русского языка и словесности*, 82, с. 56-57.
- Новгородская... 2000. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. Полное собрание русских летописей, III. Москва: Языки славянской культуры.
- Новицкий, И. П. 1882. *Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов*. II: Имена географические. Киев: Типография И. К. Данилова.
- Оглоблин, Н. 1889. Из бумаг К. А. Лохвицкого. *Киевская старина*, XXV (июль), с. 239-256.
- Отчёт... 1838. Отчёт о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве в 1837 году. *Журнал Министерства народного просвещения*, XVIII, с. 77-89.
- Петров, Н. И. 1897. *Историко-топографические очерки древнего Киева*. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого.
- Петров, Н. И. 2016. Чудо св. Николая Мирликийского о половчине и Переяславский клад 1912 года. В: Гайденок, П. И. (ред.). *Палеоросия. Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*, 6: Наследие святого Кирилла Туровского. История, культура и мысль Древней Руси. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская православная духовная академия, с. 301-319.
- Пономаренко, Л., Різник, О. 2003. *Київ. Короткий топонімічний довідник*. Київ: Павлім.
- Попельницька, О. 2007. Київський монастир Миколи Йорданського на планах XIX ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 10, с. 102-107.
- Похилевич, Л. І. 2007. Монастири и церкви г. Киева. В: Похилевич, Л. І *Краєзнавчі праці*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, с. 217-290.
- Раппопорт, П. А. 1882. *Русская архитектура X—XIII вв. Каталог памятников*. Свод археологических источников, Е1-47. Ленинград: Наука.
- Романчук, С. П., Тараненко, С. П. 2014. Досвід реконструкції давнього рельєфу та гідромережі Київського Подолу. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 331-338.
- Рункевич, С. Г. (сост.). 1897. *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*. I: 1470—1700. Санкт-Петербург: Синодальная типография.
- Русская... 1786. *Русская летопись по Никонову списку*, 3: до 1362 года. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ: Наукова думка.
- Сагайдак, М. 2005. Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва. *Ант*, 13—15, с. 6-25.
- Сагайдак, М., Сергеева, М. 2014. Дослідження давньоруської церкви на північно-західній околиці Подолу. *Наукові студії*, 7, с. 364-377.
- Сборник... 1874. *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. Киев: Типография Е. Я. Фёдорова.
- Сементовский, Н. 1859. *Галерея киевских достопримечательных видов и древностей*. Киев: Типография А. Гаммершмида.
- Сохань, П. С. (ред.). 1989. *Описи Київського намісництва 80-х років XVIII ст.: описово-статистичні джерела*. Київ: Наукова думка.
- Сохань, С. В. 2009. Київські Богословський та Йорданський дівочі монастирі XVI—XVIII ст.: сплетіння долі в історичному просторі. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 13, с. 79-98.
- Тараненко, С. П. 2017. *Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток*. 2-е вид., випр. Київ: ІА НАН України.
- Татищев, В. Н. 1773. *История Российская с самых древнейших времён*, 2. Москва: Императорский Московский университет.
- Толочко, О. 1997. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. I. Яка гора в домонгольський період називалася Щекавицею? *Київська старовина*, 5, с. 152-161.
- Толочко, П. П. 1972. *Історична топографія стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка.
- Толочко, П. П. 1980. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков*. Киев: Наукова думка.
- Трубачев, О. Н. 1968. *Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этимическая интерпретация*. Москва: Наука.
- Франко, З. Т. 1979. *Граматична будова українських гідронімів*. Київ: Наукова думка.
- Франко, Ів. 1908. Дві замітки до тексту найдавнішої літописи. *Записки НТШ*, LXXXIII (III), с. 169-173.
- Черных, Н. Б. 1996. *Дендрохронология и археология*. Москва: Нох.
- Швец, Г. И. 1978. *Многовековая изменчивость Днепра*. Ленинград: Гидрометеиздат.
- Шульгач, В. П. 2008. Старожитня гідронімія України і праслов'янський ономастичний континуум. *Мовознавство*, 2—3, с. 50-61.
- Щапов, Я. Н. (ред.). 2003. *Письменные памятники истории Древней Руси. Летописи. Повести. Хождения. Поучения. Жития. Послания: Аннотированный каталог-справочник*. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ».
- Янин, В. Л. 1991. *Новгородские акты XII—XV вв. Хронологический комментарий*. Москва: Наука.

REFERENCES

- Abramovych, D. 1931. *Kyievo-Pecherskyi pateryk*. Kyiv: Chas.
- Andrievskii, A. 1884. Spory iz za gruntov mezhdru kiev. magistratom i Kirillovskim monastyrem. *Istoricheskie materialy iz arkhiva Kievskogo gubernskogo pravleniia*, 6, s. 54-90.
- Andriiashchev, O. 1926. Narys istorii kolonizatsii Kyivskoi zemli do kintsia XV viku. In: Hrushevskiy, M. (ed.). *Kyiv ta yoho okolytsia v istorii i pam'iatkakh*. [Kyiv]: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, s. 33-79.
- Androshchuk, F. 2004. Skandinavskie drevnosti v sotsialnoi topografii drevnego Kievа. *Ruthenica*, 3, s. 7-47.
- Antonovich, V. B. 1879. Arkheologicheskie nakhodki i raskopki v Kieve i Kievskoi gubernii v techenii 1876 goda. *Cheniia v Istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa*, 1, s. 244-261.

- Antonovich, V. B. (ed.). 1886. *Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VII, I. Kiev: Tipografia G. T. Korchak-Novitskogo.
- [Artsybashev, N. S.] 1838. *Povestvovanie o Rossii*. T. I, kn. II, otd. I. Moskva: Universitetskaiia tipografia.
- Barsov, N. P. 1873. *Ocherki russkoi istoricheskoi geografii. Geografiia nachalnoi letopisi*. Varshava: Tipografia Varshavskogo uchebnogo okruga.
- Berlinskii, M. 1820. *Kratkoe opisanie Kieva, sodержashchee istoricheskuiu perechen sego goroda, takzhe pokazanie dostopamiatnostei i drevnostei onago*. Sankt-Peterburg: Departament narodnogo prosveshcheniia.
- Bidzilia, V. I., Zankin, A. B., Kaliuk, A. P. 1993. *Otchet nauchno-proizvodstvennogo kooperativa «Arkheolog» ob okhrannykh arkheologicheskikh raskopkakh na Kievskom Podole v 1993 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/57.
- Bobrovskiy, T. A., Kozziuba, V. K. 2022. Novovidkryte pidkurhanne pokhovannia druhoi polovyny X — pochatku XI st. bilia Sofii Kyivskoi. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 283-296.
- Bobrovskiy, T., Savytskyi, V., Strykhar, M. 2020. Doslidzhennia u sadybi Sofiiskoho soboru u m. Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 45-48.
- Borisenkov, E. P., Pasetskii, V. M. 1988. *Tysiacheletniaia letopis neobychnykh iavlenii prirody*. Moskva: Mysl.
- Borovskii, Ia. E., Sagaidak, M. A. 1985. Arkheologicheskie issledovaniia Verkhnego Kieva v 1978—1982 gg. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia Kieva 1978—1983 gg.* Kiev: Naukova dumka, s. 38-60.
- Valk, N. S. (ed.). 1949. *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Vortman, D. 2000. Prytoky Lybedi. *Yanus-Nerukhomist*, 21, s. 22, 23.
- Vortman, D. Ya. 2015. Pivnichno-zakhidni okolytsi Kyieva v seredyni XVIII st. na kartakh monastyrskyykh volodin. *Visnyk heodezii ta kartohrafiu*, 4 (97), s. 38-43.
- Vortman, D. Ya., Nikitina, V. I. 2008. Malovidomyi plan okolyts Kyieva 1753 roku. *Visnyk heodezii ta kartohrafiu*, 1, s. 37-40.
- Груља, А. І. (ed.). 2001. *Mietyrka Vialikaha kniastva Litoŭskaha: Kniiha 44*. Minsk: Arty-Feks.
- Grushevskii, M. 1891. *Ocherk istorii Kievskoi zemli ot smerti Iaroslava do kontsa XIV v.* Kiev: Tipografia Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira V. I. Zavadsckogo.
- Hrushevskiy, M. 1905. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. II: XI—XIII vik. Lviv: NTSh.
- Elshin, D. D. 2017. Kievskaiia plinfa X—XIII vekov: opyt tipologii. In: Tolochko, O. P. (ed.). *Kulturnyi shar. Statti na poshanu Hliba Yuriiovycha Ivakina*. Kyiv: Laurus, s. 98-128.
- Zheliezniak, I. M. 2014. *Kyivskiy toponimikon*. Kyiv: Kyi.
- Zakrevskii, N. 1868. *Opisanie Kieva*. 2. Moskva: Tipografiia V. Gracheva.
- Zankin, A. B., Kaliuk, A. P. 1997. Issledovanie ostatkov arkhitekturnogo sooruzheniia XII—XIII vv. na Kievskom Podole. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 r.*, s. 57-58.
- Ipatovskaia... 2001. *Ipatovskaia letopis*. Polnoe sobranie russkikh letopisei, II. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.
- Ivakin, V., Bobrovskiy, T., Kozziuba, V., Savytskyi, V., Hanchyn, O., Haiduk, V. 2022. Riativni doslidzhennia u sadybi Sofiiskoho soboru. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.*, s. 36-43.
- Ivakin, H. Yu., Bibikov, D. V., Ivakin, V. H., Baranov, V. I. 2020. Znakhidky plomb drohychynskoho typu z Kyieva. *Arkheolohiia*, 2, s. 101-117.
- Ivakin, H. Yu., Bobrovskiy, T. A., Kozziuba, V. K. 2015. Novi doslidzhennia khramu XI st. u sadybi Sofii kyivskoi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 64-67.
- Ivakin, H. Yu., Kozziuba, V. K. 2003. Novi pokhovannia X—XI st. Verkhnoho Kyieva (z rozkopok Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytzii 1997—1999 rr.). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—XI st. Materialy Mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru. Chernihiv — Shestovytsia, 17—20 lypnia 2003 r.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 38-50.
- Ivakin, H. Yu., Kozziuba, V. K., Poliakov, S. Ye. 2003. Pokhovannia X—XI st. na Mykhailivskii hori v Kyievi. In: *Novi doslidzhennia davnikh pam'iatok Kyieva. Materialy naukovoï konferentsii Natsionalnogo zapovidnyka «Sofiiia Kyivska»*. Kyiv, 22—23 lystopada 2001 r. Kyiv, s. 93-103.
- Kabanets, Ye. P. 2005. Kupshyn monastyr sv. Ioanna «na Setomly» (sprobha topohrafichnoi lokalizatsii). In: Popovych, M. (ed.). *Obraz mista v konteksti istorii, filosofii, kultury: Kyievoznavchi chytannia*. Kyiv: Parapan, s. 72-75.
- Karamzin, N. M. 1991. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. II—III. Moskva: Nauka.
- Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev: Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. I. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Karger, M. K. 1961. *Drevnii Kiev: Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. II. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Karpov, A. Iu. 2014. *Issledovaniia po istorii domongolskoi Rusi*. Moskva: Kvadriga.
- Klymovskiy, S. I. 2002. *Sotsialna topografiia Kyieva XVI — seredyny XVII storichchia*. Kyiv: Stylos.
- Kozziuba, V. 2010. Pro datuvannia dvokh podilskykh tserkov XII st. v Kyievi. *Arkheolohichni studii*, 4, s. 238-254.
- Kozziuba, V. 2016. Do problemy datuvannia «kyivskoi» keramiky seredyny X — seredyny XIII st. *Naukovi studii*, 9: Datuvannia — khronolohiia — periodyzatsiia. Rizni aspekty chasu v arkheolohii, s. 292-318.
- Kozziuba, V. K. 2017. Novi davnoruski pam'iatky okolyts Kyieva. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 148-158.
- Kozziuba, V. 2019. Tserkovne i monastyrske zemlevolodinia navkolo Kyieva naprykintsi XV — u XVI st. *Bolkhovitnovskiy shchorichnyk 2017/2018*, s. 35-186.
- Kozziuba, V. 2022. «I prizri na tserk(o)v siiu iuzhe sozdashkie nedostoinyi rabie tvoï vo imia rozhshaia ti m(a)t(e)ri i prisnod(e)vyia M(a)ria B(ogorodi)tsa». Dekilka pytan rannoi istorii Desiatynnoi tserkvy. *Opus Mixtum*, 10, s. 11-48.
- Kozziuba, V., Popelnytska, O. 2004. Mykolaivskiy Yordanskii monastyr u Kyievi (etapy istorii). In: Nikitenko, N. M. (ed.). *Sofiiskii chytannia. Materialy druhoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, 27—28 lystopada 2003 r. Kyiv: Feniks, s. 158-164.
- Kostomarov, N. (ed.). 1865. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. 2: 1599—1637. Sankt-Peterburg: Tipografiia E. Pratsa.
- Kutovoi, A. I., Rozenberg, V. A. 1988. *Kiev 10—13 vekov. Karta-rekonstruktsiia*. Kiev: Mistetstvo.
- Lavrentevskaia... 2001. *Lavrentevskaia letopis*. Polnoe sobranie russkikh letopisei, I. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.
- Lebedintsev, P. G. 1879. Kakaia mestnost v drevnosti nazvalas Olegovoi Mogiloi? *Cheniia v Istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa*, 1, s. 22-27.
- L[ebedintsev], P. 1884. Istoricheskie zametki o Kieve. *Kievskaiia starina*, X (oktiabr), s. 227-253.
- Levitskii, O. I. (ed.). 1883. *Akty o tserkovno-religioznykh otnosheniakh v Iugo-Zapadnoi Rusi (1372—1648 gg.)*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. I, VI. Kiev: Tipografia G. T. Korchak-Novitskogo.
- Luchitskii, I. 1888. Kiev v 1766 g. *Kievskaiia starina*, XX (ianvar—mart), s. 1-74.
- Marholina, I., Ulianovskiy, V. 2005. *Kyivska obyitel sviatoho Kyryla*. Kyiv: Lybid.
- Makhnovets, L. (per.). 1989. *Litopys ruskyi za Ipatyskim spyskom*. Kyiv: Dnipro.
- Movchan, I. I. 1993. *Davnokyivska okolytsia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Nikolskii, N. K. 1907. Materialy dlia istorii drevnerusskoi dukhovnoi pismennosti. *Sbornik Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti*, 82, s. 56-57.
- Novgorodskaiia... 2000. *Novgorodskaiia pervaiia letopis starshego i mladshego izvodov*. Polnoe sobranie russkikh letopisei, III. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.
- Novitskii, I. P. 1882. *Ukazatel k izdaniiam Vremennoi komissii dlia razbora drevnikh aktov*. II: Imena geograficheskoe. Kiev: Tipografiia I. K. Danilova.
- Ogloblin, N. 1889. Iz bumag K. A. Lokhvitskogo. *Kievskaiia starina*, XXV (iul), s. 239-256.
- Otchet... 1838. Otchet o deistviiakh Vremennogo komiteta izyskaniia drevnostei v Kieve v 1837 godu. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, XVIII, s. 77-89.

- Petrov, N. I. 1897. *Istoriko-topograficheskie ocherki drevnego Kieva*. Kiev: Tipografia Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira N. T. Korchak-Novitskogo.
- Petrov, N. I. 2016. Chudo sv. Nikolaia Mirlikiiskogo o polovchine i Pereiaslavskii klad 1912 goda. In: Gaidenko, P. I. (ed.). *Paleorosia. Drevniaia Rus: vo vremeni, v lichnostia-kh, v ideiakh*, 6: Nasledie sviatogo Kirilla Turovskogo. Istorii, kultura i mysl Drevnei Rusi. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskaia pravoslavnaia duhovnaia akademiia, s. 301-319.
- Ponomarenko, L., Riznyk, O. 2003. *Kyiv. Korotkyi toponimichnyi dovidnyk*. Kyiv: Pavlim.
- Popelnytska, O. 2007. Kyivskiy monastyr Mykoly Yordanskoho na planakh XIX st. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 10, s. 102-107.
- Pokhilevich, L. I. 2007. Monastyri i tserkvi g. Kieva. In: Pokhilevich, L. I. *Kraeznavchi pratsi*. Bila Tserkva: Vidavets Oleksandr Pshonkivskii, s. 217-290.
- Rappoport, P. A. 1882. *Russkaia arkhitektura X—XIII vv. Katalog pamiatnikov*. Svod arkhelogicheskikh istochnikov, E1-47. Leningrad: Nauka.
- Romanchuk, S. P., Taranenکو, S. P. 2014. Dosvid rekonstruktsii davnoho reliefu ta hidromerezhi Kyivskoho Podolu. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iaty A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 331-338.
- Runkevich, S. G. (sost.). 1897. *Opisanie dokumentov arkhiva zapadnorusskikh uniatskikh mitropolitov*. I: 1470—1700. Sankt-Peterburg: Sinodalnaia tipografiia.
- Russkaia... 1786. *Russkaia letopis po Nikonovu spisku*, 3: do 1362 goda. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Sahaidak, M. 2005. Novi vidkryttia na Podoli ta deiaki dyskusiini pytannia istorychnoi topohrafi serednovichnoho Kyieva. *Ant*, 13—15, s. 6-25.
- Sahaidak, M., Serhieieva, M. 2014. Doslidzhennia davnoruskoi tserkvy na pivnichno-zakhidnii okolytsi Podolu. *Naukovi studii*, 7, s. 364-377.
- Sahaidak, M. A. 1991. *Davnokyivskiy Podil: Problemy topohrafi, stratyrafii, khronolohii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sbornik... 1874. *Sbornik materialov dlia istoricheskoi topografii Kieva i ego okrestnostei*. Kiev: Tipografiia E. Ia. Fedorova.
- Sementovskii, H. 1859. *Galereia kievsikh dostoprimechatelnykh vidov i drevnostei*. Kiev: Tipografiia A. Gammershmida.
- Sokhan, P. S. (ed.). 1989. *Opysy Kyivskoho namisnytstva 80-kh rokiv XVIII st.: opysovo-statystychni dzhherela*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sokhan, S. V. 2009. Kyivski Bohoslovskiy ta Yordanskii divochi monastyri XVI—XVIII st.: spletnia doli v istorychnomu prostori. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 13, s. 79-98.
- Taranenko, S. P. 2017. *Planovalna struktura davnoruskoho Podolu Kyieva: formuvannia ta rozvytok*. 2-e vyd., vypr. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Tatishchev, V. N. 1773. *Istoriia Rossiiskaia s samykh drevneishikh vremen*, 2. Moskva: Imperatorskii Moskovskii universitet.
- Tolochko, O. 1997. Zamitky z istorychnoi topohrafi domonholskoho Kyieva. I. Yaka hora v domonholskyi period nazvalasia Shechekavytseiu? *Kyivska starovyna*, 5, s. 152-161.
- Tolochko, P. P. 1972. *Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tolochko, P. P. 1980. *Kiev i Kievskaiia zemlia v epokhu feodalnoi razdroblennosti XII—XIII vekov*. Kiev: Naukova dumka.
- Trubachev, O. N. 1968. *Nazvaniia rek Pravoberezhnoi Ukrainy: Slovoobrazovanie. Etimologiia. Etnicheskaiia interpretatsiia*. Moskva: Nauka.
- Franko, Z. T. 1979. *Hramatychna budova ukrainskykh hidronimiv*. Kyiv: Naukova dumka.
- Franko, Iv. 1908. Dvi zamitky do tekstu naidavniishoi litopisy. *Zapysky NTS*, LXXXIII (III), s. 169-173.
- Chernykh, N. B. 1996. *Dendrokhronologiia i arkhelologiia*. Moskva: Nox.
- Shvets, G. I. 1978. *Mnogovekovaia izmenchivost Dnepra*. Leningrad: Gidrometeoizdat.
- Shulhach, V. P. 2008. Starozhytnia hidronimiiia Ukrainy i praslovianskyi onomastychnyi kontynuum. *Movoznavstvo*, 2—3, s. 50-61.
- Shchapov, Ia. N. (ed.). 2003. *Pismennyye pamiatniki istorii Drevnei Rusi. Letopisi. Povesti. Khozhdeniia. Poucheniia. Zhitiia. Poslaniia. Annotirovannyi katalog-spravochnik*. Sankt-Peterburg: Russko-Baltiiskii informatsionnyi tsentr «BLITS».
- Ianin, V. L. 1991. *Novgorodskie akty XII—XV vv. Khronologicheskii kommentarii*. Moskva: Nauka.

V. K. Koziuba

ANNALISTIC SITOMLYA IN KYIV (THE ISSUE OF LOCALIZATION)

In the chronicles describing the events of the 11—12th centuries near Kyiv, the Sitomlya River is mentioned three times. Another mention of her is in the story of the church's origins in the 12th century. Later, this toponym is no longer mentioned in written sources. Historians from the second half of the 18th to the beginning of the 21st century proposed 10 options for the localization of this water object.

The author once again analyzed the known references to Sitomlya and singled out 3 of its most important features. This river or its part (lake) was rather large and deep. According to sources, in this river a fish were caught with a net and one could easily drown. The river flowed on a «bolonnia» — a flood plain. And there was a church of St. John the Baptist close to the river in the first quarter of the 12th century.

The vast majority of proposed locations of Sitomlya do not meet some or all of these criteria. The Yurkovitsa brook on the northern edge of Podil, the largest district of medieval Kyiv, corresponds most closely to the written references to the river. Podil was located on the bank of the Dnieper and north of it was «bolonnia». During the archaeological research of the late 20th and early 21st centuries the remains of a brick church from the second half of the 12th century were discovered near the Yurkivskiy Stream; in the lower reaches, the stream flowed into a large reservoir. It disappeared before the 15th century for several reasons. The reservoir was not deep. The stream, which flowed into this lake in the 11th—12th centuries, was redirected in the other direction during the construction of new fortifications of Podil at the end of the 12th century. Another reason is climate change. During the «Wolf minimum» (1280—1350) in Eastern Europe, the amount of precipitation decreased sharply, which is confirmed by written evidence and dendrology.

One km north of the Yurkivskiy stream there was the Yordanskii stream. It flowed into the great and deep Jordan Lake. Near the source of the stream, in 1832 and 1947, the remains of a brick church from the second half of the 11th century were discovered. Some scholars believe that this is the site of the St. Nicholas convent. In the author's opinion, this complex best meets Sitomlya criteria. Today, it is the best candidate for such attribution.

Keywords: Sitomlya River, chronicle, Podil, bolonnia, church of St. John.

Одержано 23.09.2023

КОЗЮБА Віталій Костянтинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KOZIUBA Vitalii K., Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9117-0993,

e-mail: koziuba_vitalii@iananu.org.ua.